

RØD HERREGÅRD

Bruk & behag i unionsoppløsningens tid

LAA321 - Høst 2022

Gruppe 4:

Anders Bjørge Hermstad, Julie Jebens Bakke,
Ylva Victoria Solberg Martin & Live Moen Johannessen

Innhold

INNLEDNING _____	s. 4
- Bakgrunnen for rapporten _____	s. 4
- Begrunnelse for valg av vinkling _____	s. 4
- Tema for området og tidsavgrensning _____	s. 5
- Problemstilling _____	s. 5
- Introduksjon til Rød herregård _____	s. 6
- Kronologisk kartserie _____	s. 8
- Dagens situasjon _____	s. 10
LIVET PÅ RØD I SAMTIDEN _____	s. 11
- Rød Herregård historie _____	s. 11
- Herregårdsmiljøet på Rød _____	s. 13
- Hagehistorien på Rød _____	s. 14
TOLKNINGSPLAN _____	s. 17
Marius Røhnes oppmåling av hagen _____	s. 17
Tolkningsplanen forklart _____	s. 19
DRIVHUSENE _____	s. 21
- Hva forteller de billedlige kildene om drivhusene på Rød? _____	s. 21
- Om begrepet drivhus og drivhus som fenomen _____	s. 22
- Kort om drivhushistorien _____	s. 23
- Drivhus i Norge _____	s. 25
- Andre metoder for å påvirke klimaet - drivbenker og ferskenkasser _____	s. 27
- Om oppvarming av drivhus _____	s. 28
- Mer om drivhusene på Rød _____	s. 29
- Hagesalongen _____	s. 32
- Palmehuset _____	s. 33
- De sammenkoblede drivhusene _____	s. 36
- Det frittstående drivhuset _____	s. 37
- Drivbenker _____	s. 38
- Oppsummert om drivhusene _____	s. 38

ROSEPARTERRET _____	s. 39
HASSELGANGEN _____	s. 41
KJØKKENHAGEN _____	s. 45
TUJAPLENEN _____	s. 47
3D-FREMSTILLING AV ANLEGGET _____	s. 50
RAMME GÅRD - EN SUKSESSHISTORIE FRA VESTBY _____	s. 53
- Biodynamisk gårdsbruk _____	s. 55
- Universet _____	s. 56
- Arkitekturopprørets hederspris 2022 _____	s. 57
- Ramme gård som veiviser for Rød herregård _____	s. 57
FORVALTNING OG RESTAURERING _____	s. 58
- Riksantikvarens veileder for grøntanlegg _____	s. 58
- utfordringer med forvaltning av Rød som et historisk grøntanlegg _____	s. 59
REFLEKSJONER FOR FREMTIDEN _____	s. 61
- Palmer og poteter _____	s. 62
- Noen siste ord til ettertanke _____	s. 65
LITTERATURLISTE _____	s. 66
ILLUSTRASJONSLISTE _____	s. 68

INNLEDNING

Bakgrunnen for rapporten

Denne rapporten oppsummerer funnene som er blitt gjort i kurset 3D-visualisering av historiske landskap ved Norges miljø- og biovitenskapelige universitet høsten 2022. Oppgaven har vært avgrenset til å omhandle Rød herregård i Halden, som ansees for å være et av de best bevarte herregårdsanleggene i Norge, men var ellers åpen for valg av vinkling. Instituttet for landskapsarkitektur ved NMBU har i forkant av oppgaven kommet med en høringsuttalelse mot et planlagt byggeprosjekt sør for herregården, som vil kunne ha konsekvenser for de historiske verdiene som frem til nå er blitt bevart i hageanlegget. En viktig del av prosjektoppgaven har derfor vært å lete frem og belyse disse verdiene, slik at Rød herregård også i fremtiden kan være et levende eksempel på hagekunsthistorie i Norge.

Begrunnelse for valg av vinkling

Under den første befaringen på Rød herregård denne høsten ble vi umiddelbart fascinert av drivhusene som en gang har vært en del av hageanlegget. Særlig oppsiktsvekkende var historien om palmehuset, som i dag er erstattet av et arkivbygg. Det finnes få eksempler på slike konstruksjoner i Norge, og det er derfor interessant at det på 1960-tallet ble tatt et valg om å rive bygningen i stedet for å restaurere den. Videre la vi merke til at de gjenværende drivhusene har andre funksjoner i dag enn de må ha hatt i fortiden, hvilket ledet oss til å spekulere i hvordan hageanlegget ble opplevd i samtiden da de fremdeles var i drift.

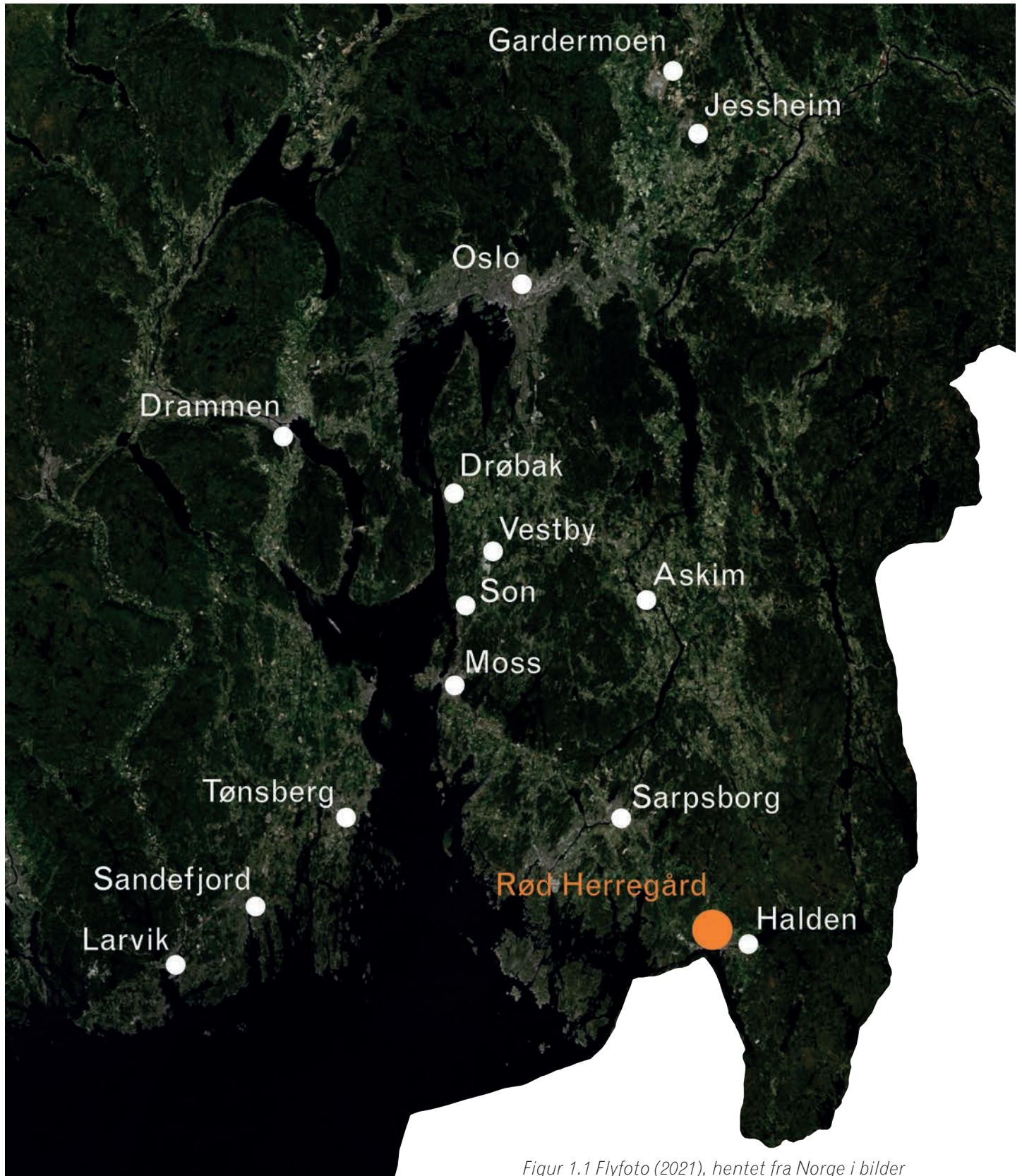
Et drivhus er riktignok en konstruksjon på linje med bygninger for øvrig, men oppfattes som en del av hagen og inngår også som en viktig del av hagekunsthistorien fra 1500-tallet. I Røds tilfelle representerer drivhusene et spennende og til dels glemt kapittel i herregårdens historie. I hagekunsthistorien generelt er de funksjonelle verdiene underordnet de estetiske, og Rød er intet unntak. Gartneriet med tilhørende drivhus, drivbenker og kjøkkenhage lå opprinnelig helt vest i formalhagen, men er i dag fullstendig borte. Plasseringen tyder på at man i samtiden var stolt av denne delen av hagen, og kanskje ønsket man også å fremheve kontrastene mellom palmehuset og hagesalongen på den ene siden og de mer funksjonelle drivhusene på den andre. Det er derfor påfallende at ingen av drivhusene fyller sin opprinnelige funksjon i dag eller er åpne for publikum, og at gartneriet ikke er bevart eller opparbeidet slik som resten av formalhagen. Gartneriet og drivhusene har med andre ord en historisk verdi som skiller seg fra resten av hageanlegget, og som vi mener det er behov for at formidles tydeligere.

Tema for område og tidsavgrensning

Som tema for prosjektoppgaven har vi derfor valgt de historiske drivhusene og deres relasjon til resten av anlegget. Hvilken plass disse og gartneriet hadde på Rød herregård i samtiden blir således den overordnede problemstillingen vi ønsker å besvare i prosjektoppgaven. Denne problemstillingen åpner for videre utforskning av en rekke andre aspekter, som drivhusenes særegne historier, utvikling og verdi for datiden. Det vil også være interessant å undersøke hvilke verdier drivhusene kunne bidratt med i nåtiden om de fremdeles hadde bestått. Vi har valgt å avgrense oppgaven til starten av 1900-tallet, da palmehuset og det siste frittstående drivhuset stod ferdig oppført, men det vil være nødvendig og interessant å behandle Røds historie også før dette.

Introduksjon til Rød herregård

Rød herregård ansees som et av landets best bevarte og flotteste herregårdsanlegg. Med sin plassering rett vest for Halden sentrum, ligger anlegget idyllisk til med utsikt utover Iddefjorden i sør. Sørøst for og adskilt fra Rød av toglinjene, ligger det planlagte utbyggingsområde som ble nevnt innledningsvis, og som blant annet kan ha konsekvenser for hvordan den historiske utsikten oppleves (Institutt for landskapsarkitektur, 2021). Herregårdens område omsluttet ellers av boliger både i nord, øst og vest.

Figur 1.1 Flyfoto (2021), hentet fra Norge i bilder

Anlegget består av flere bygningsmasser, som i hovedsak er konsentrert nord på eiendommen, en formalhage og en landskapspark. Rød har antakeligvis sin opprinnelse på 1600-tallet, da eiendommen ble brukt som lystgård. I dag fungerer anlegget som museum og park, med det gamle fjøset i nord omgjort til kafé og galleri. I denne rapporten avgrensers prosjektområdet seg til formalhagen og inkluderer også husfasaden i nord.

A4 - 1:5000

Figur 1.2 Kartet viser dagens situasjon rundt Rød herregård.
Bakgrunnskartet er hentet fra karttjenesten Norgeskart.

HERREGÅRDSHAGEN I KART ..... 1760 .....

(s. 8 og s. 9 skal sees sidestilt)

Det har blitt produsert flere håndtegnede kart over Rød herregård gjennom historien. Disse viser en tydelig utvikling og ekspandering av anlegget, fra en nærmest ikke-eksisterende hage til et storslått formalanlegg, og tilbake til dagens mer forenklete uttrykk. Som følge av oppgavens temaavgrensning er det Røhnes oppmåling fra 1916 som det er mest aktuelt å sammenlikne med videre i rapporten, men det er likevel nyttig å studere utviklingen for å forstå situasjonen på starten av 1900-tallet. Fra Røhnes oppmåling ser man at palmehuset var blitt oppført, og drivbenkene og kjøkkenhagen er også tegnet inn for første gang på et kart. Dette indikerer at han eller beboerne ikke bare var interessert i hageanleggets prydelementer, men også den mer praktiske bruken av hagen.

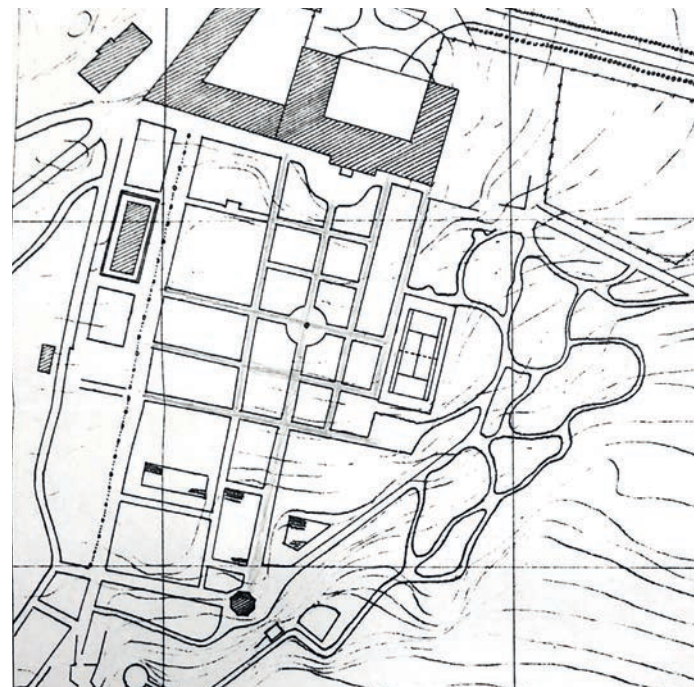

Figur 1.3 Utsnitt av håndtegnet kart, tegnet og oppmålt av Scheel, Krogh og Oppen, fra kartserien Amtskartsamling. I dette kartet er Rødsparken og hovedhuset markert. Lysthuset er også tegnet inn, men det er ingen drivhus å se.

..... 1916 ..... 1936 .....

Figur 1.6 Kart oppmålt og tegnet av Marius Røhne i 1916, fra boken Norske haver. Kartet viser at fasaden er blitt forlenget, ergo må Røhne da ha tegnet inn både palmehuset, hagesalongen og de to drivhusene som til sammen gjør husfasaden nesten hundre meter lang. I tillegg har han tegnet inn et større frittstående drivhus med tilhørende drivbenker nedenfor roseparterret.

Figur 1.7 Kart av Mads Wiel Gedde fra 1936. Fasaden og det frittstående drivhuset er tegnet inn omtrent likt som på Røhnes oppmåling.

1824

1856

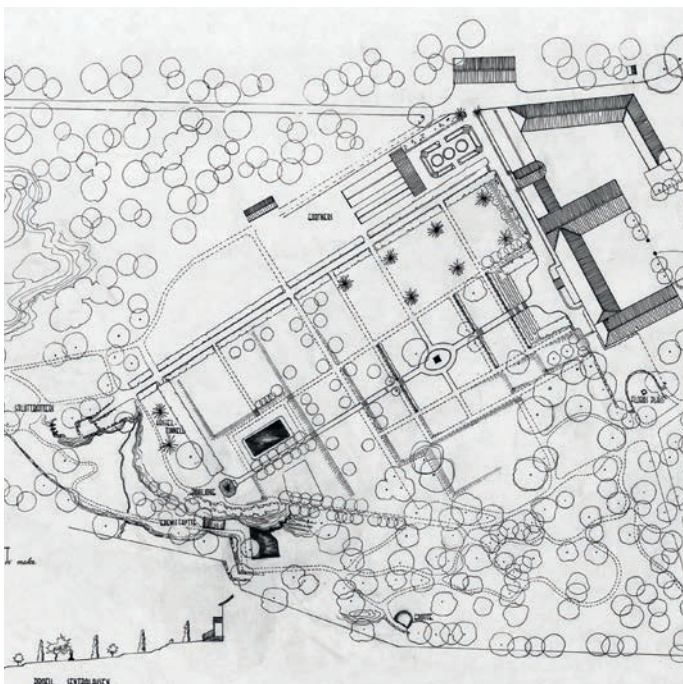
Figur 1.4 Utsnitt av håndtegnet kart av Garben, fra kartserien Amtskartsamling. Dette kartet viser hageanlegget utformet som en barokkhage, med akser som strekker seg fra hovedhuset ned mot havet. Landskapsparken er også kommet til, og det er tegnet inn noe som må være drivhus vest for hovedbygningen.

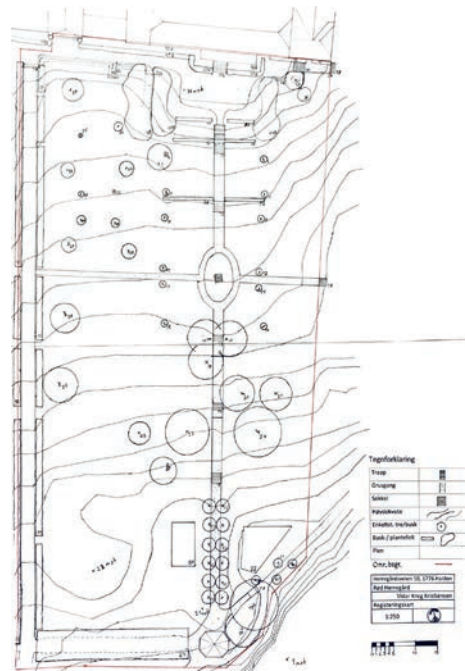
Figur 1.5. Utsnitt av kart fra 1856, fra De Ankerske Samlinger. Her viser hageanlegget i større detalj, blant annet har kartografen valgt å gi bygningsmassen vest for hovedhuset navnet drivhus.

1961

2019

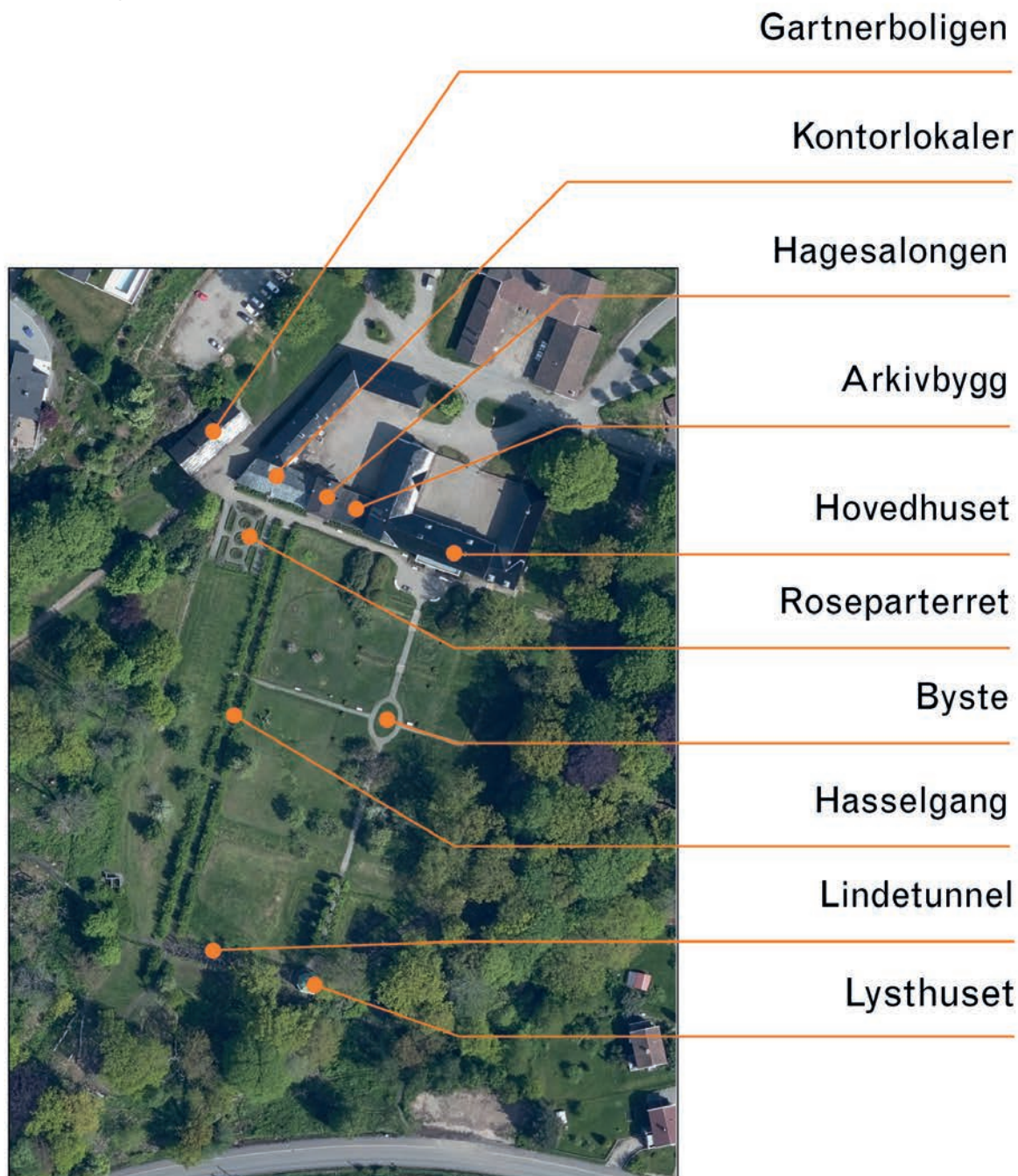
Figur 1.8 Kart av Magne Bruun fra 1961, fra Magne Bruuns samling i Arkiv for norsk landskapsarkitektur ved NMBU. I kartet er vestsiden av hagen omtalt som "gartneri", og det viser videre at det frittstående drivhuset er blitt erstattet av et mindre.

Figur 1.9 Registreringskart av Vidar Krog Kristiansen fra 2019. I dette kartet er hagens vestre del utelatt fra oppmålingen, men situasjonen er ellers svært lik dagens.

DAGENS SITUASJON

Formalhagen på Rød herregård fremstår i dag som et relativt enkelt anlegg, flankert av husfasaden i nord og avgrenset av jernbanen i sør. Bygningskomplekset består av hovedhuset formet som en hestesko, med drivhusene i vest og herregårdskaféen i nord. I tilknytning til drivhusene ligger dessuten gartnerboligen. Selve hagen strekker seg mot Iddefjorden, som man da også har utsikt mot. Hagen består i hovedsak av åpne plenflater, som brytes opp av langs- og tversgående gangveier. Anker-bysten utgjør sentralpunktet i anlegget, og fra denne fortsetter hovedaksen ned mot lysthuset i sør. Vest for lysthuset ligger lindetunnelen, som treffer hasselgangens nedre utløp. I formalhagens vestlige del finnes roseparterret og flere åpne plenflater. Formalhagen omslutes av landskapsparken i øst, vest og sør.

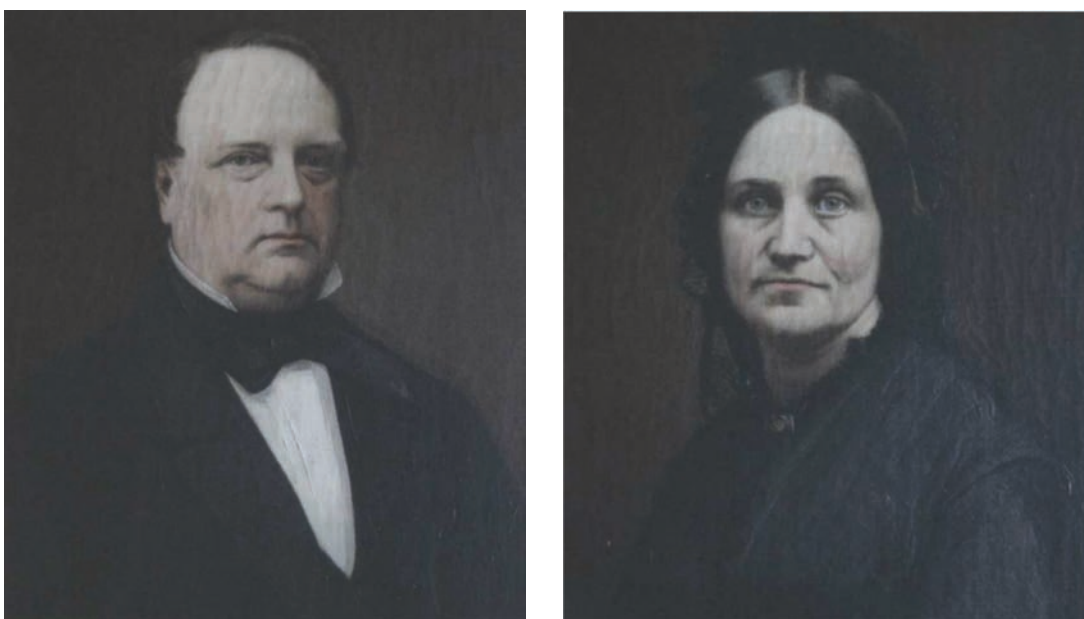
Figur 2.0 Kartet gir en oversikt over dagens situasjon på Rød herregård. Bakgrunnskartet er hentet fra karttjenesten Norgeskart.

LIVET PÅ RØD I SAMTIDEN

Rød herregårds historie

Gjennom historien har Rød Herregård i hovedsak vært i to familiers eie, nemlig Tank- og Anker-slekten. Tank-familien holdt til på Rød fra 1733 frem til 1830, da Carsten Nielsen Tank den yngre (1766-1832) gikk konkurs og solgte eiendommen til svigersønnen Peter Martin Anker den eldre (1801-1863) (Anker-Rasch, 2006, 23-24). Da Carsten flyttet inn på Rød med sin familie i 1801, ble huset omgjort til en helårsbolig. Forut for dette hadde herregården fungert som en lystgård, som familien dro ut til om sommeren. Carsten drev en større forretningsvirksomhet i Fredrikshald-distriktet og var også aktiv i rikspolitikken, der han etter hvert ble en forkjemper for at Norge skulle inngå union med Sverige (Anker-Rasch, 2006, 22). Tiden rundt 1814 var for øvrig preget av håp om bedre økonomiske tider etter Napoleonskrigene, men grunnet krisene som oppstod i kjølvannet av krigen i resten av Europa, ble det også i Norge en langvarig lavkonjunktur (Mardal, 2022). Dette påvirket de fleste handelsbedriftene i landet, og derunder også Carsten Tank. Det var ingen vei utenom konkurs, og løsning ble å selge Rød til svigersønnen.

Peter Martins første kone, Didrikke Cathrine "Dikka" Tank (d. 1833), døde i barsel kort tid etter at de hadde flyttet inn på Rød. Han giftet seg på ny med Cathrine "Thrine" Gløersen (1814-1902, som flyttet inn sammen med Peter og hans tidligere svigerforeldre (Anker-Rasch, 2006, 24). Peter Martin var som sin svigerfar politisk engasjert, både på lokalt og nasjonalt nivå. Unionstiden med Sverige var preget av høy politisk aktivitet, blant annet ble det stilt strengere krav om politisk deltakelse fra bønder og arbeidere, samtidig som man tok opp kampen om Norges selvstendighet nok en gang (Mardal, 2022). Peter Martin støttet begge disse sakene og holdt Rødsparken åpen for feiring på grunnlovsdagen.

Figur 2.1 Portrett av Peter Martin Anker (den eldre) og hans kone, Cathrine "Thrine".

Peter Martin beskjeftiget seg ellers med forretningene sine, men var også opptatt av å stelle i heimen. Både han og kona var interessert i kultur og gikk til innkjøp av alt fra servise til malerier. Nasjonalromantikken hadde gjort sitt gjennombrudd på denne tiden og var dermed tema for både politikken og maleriene som fant veien til herregården. De gjennomførte også en større ombygging av hovedhuset mellom 1862 og 1863, da fasaden ble utvidet med to drivhus og en hagesalong mot vest. Dessverre døde Peter Martin før prosjektet var ferdig fullført, og begravelsen hans ble også begivenheten som innviet hagesalongen. Ettersom sønnene deres allerede var gift og bosatt på henholdsvis Rammen og Dyrendal gård, ble Thrine boende på Rød etter ektemannens død. Barna kom likevel ofte på besøk, da det var på herregården høytider og jubileer ble feiret (Anker-Rasch, 2006, 100).

Slik arveskikken var på denne tiden, var det den eldste sønnen, Nils Anker (1836-1893), som skulle overta eiendommen etter foreldrenes død. Han døde derimot før Thrine gikk bort i 1902, og det ble hans sønn, Peter Martin Anker den yngre (1863-1939), som etter hvert fikk ansvaret for Rød. Peter Martin flyttet inn med sin kone, Nini Roll Anker (1873-1942), like etter bestemorens bortgang. Huset var nå svært forfallent, og de måtte derfor igangsette en større renovasjon. Før dette hadde det blitt foretatt enda en ombygging, da Thrine i 1875 fikk utvidet den vestre fløyen til to etasjer slik at fasaden mot sør ikke lenger var symmetrisk (Anker-Rasch, 2006, 103).

Det er med Peter Martin Anker den yngre sin overtakelse av Rød herregård at denne oppgavens tidsperiode begynner, og at en ny æra var i vente. Ikke var dette bare en spennende tid for Anker-familien, men også for Norge og særlig Fredrikshald. Med sin nærhet til Sverige regnet man med at byen ville bli åsted for nok en historisk begivenhet som følge av unionsoppløsningen i 1905, og Fredriksten festning ble derfor opprustet. Stemningen var mildt sagt amper, og mange av byens innbyggere forberedte seg på krig. Peter Martin og hans fetter, Johan, sørget blant annet for å få oppført lyskastere på festningen og organiserte egne speiderpatruljer (Anker-Rasch, 2006, 224). Heldigvis hadde svenskene et fredeligere forslag til oppløsning, og det ble i stedet avholdt en folkeavstemning der det norske folk selv skulle få avgjøre om de ville forbli i unionen (Mardal, 2022). Det var derimot et klart flertall som stemte for norsk selvstendighet, og resultatet ble feiret med stor jubel på Rød. Om Norge skulle styres som republikk eller forbli et kongedømme, var familien derimot uenige om (Anker-Rasch, 2006, 226).

I 1907 skilte Peter Martin og Nini lag. De giftet seg begge tre år senere med et søskenpar, som attpåtil var Peter Martins søskenbarn. Peters kusine, Borghild (1876-1955), var nylig blitt enke og satt alene igjen med tre barn. Peter var på sin side alene på Rød, og da de giftet seg i 1910 var det muligens mer av praktiske hensyn enn av kjærlighet. Nini giftet seg med Borghilds bror, Johan August Anker, samme år. I 1911 fikk Borghild og Peter Martin sønnen Nils sammen, og livet på herregården gikk sin gang (Anker-Rasch, 2006, 231). Det skulle vise seg at Borghild hadde en stor interesse for blomster og hagestell, og hun var nok den som i størst grad bidro til å sette hagen i stand da landskapsarkitekt Marius Røhne (1883-1966) ble hyret inn for å legge nye planer for anlegget (Pedersen, 2013, 286). Peter Martin var derimot glad i jakt, en aktivitet han inviterte både venner og kongelige til å delta i. I hallen som han fikk bygget, samlet han jakttrofeene og familiens ulike våpner, der de i dag henger til pynt for museets besøkende. Borghild fikk stilling som overhoffmesterinne ved

Slottet i 1927, noe som antakelig også bidro til mye fint besøk. Da Peter Martin døde i 1939, ble Borghild boende frem til hun selv gikk bort i 1955. Hun var den siste som bodde på herregården før museet overtok driften, og med henne var Røds lange epoke som et hjem over (Anker-Rasch, 2006, 231-233).

Figur 2.2 Portrett av Peter Martin Anker (den yngre) og hans kone og søskenbarn, Borghild.

Herregårdsmiljøet på Rød

Begrepet herregård har historisk betegnet en større gård som var eid av en adelsmann. Selve ordet herregård er også utledet fra nettopp eierne, som i middelalderen ble kalt herremenn etter sin forpliktelse til krigstjeneste for en overherre. Med tiden ble herremennene adlet, og begrepet herremann gikk ut av vokabularet selv om herregården bestod. På herregården var det gjerne oppført våningshus og andre driftsbygninger, og det ble vanligvis drevet landbruk. Dersom herregårdens eier var adelig, var han fritatt for vanlige skatter og avgifter frem til adelsloven ble innført i 1821 (Arntzen, 2022). I nyere tid er begrepet herregård også ofte brukt om lystgårder, og det er uenigheter om hva som er den rette betegnelsen for Rød. Dersom kriteriet for at en eiendom skal kunne klassifiseres som en herregård er knyttet til eierens adelighet, vil Rød i kraft av å ha vært i den adelige slekten Ankers eie, være nettopp en herregård. Samtidig fungerte Rød i sin spede begynnelse som lystgård, som altså betegnet en større gård som lå utenfor byens grenser, og som i hovedsak ble tatt i bruk på sommerhalvåret. Betegnelsen som herregård har derimot vært den mest brukte i både de skriftlige og billedlige kildene om Rød, selv etter at adelen mistet sin status i Norge.

Som mange andre herregårder i Norge, startet Rød herregård som lystgård og sommerbolig. Tilsvarende anlegg fantes på Ulefos hovedgård, Torderød gård, Frogner hovedgård og Store Ullevål gård, som alle ble bygd eller kjøpt av rike byborgere og brukt som landsteder. På 1700- og 1800-tallet, da disse gårdene hadde sin storhetstid, var det store forskjeller mellom hvordan overklassen og de mindre bemidlede levde sine liv, noe som blant annet kommer tydelig frem i kontrasten mellom bonde- og lystgården. I motsetning til bondegården, som var en inntektskilde og ble driftet daglig, var

lystgården et fristed man kunne dra til for å slippe unna storbyens mas. Selv om de i hovedsak ble brukt til rekreasjonelle formål, kunne man også produsere mat på lystgårdene som ble sendt til byen. Det ble blant annet produsert melk, og gartneren kunne også dra innom byen for å levere frukt, grønnsaker og blomster til eiendommens innehavere. Det var også ekstra stas om man kunne få levert mer eksotiske frukter fra eget drivhus (Bakke, 2021).

Lystgårdene ble gjerne plassert rett utenfor de gamle bygrensene, slik at man sjelden måtte dra langt vekk. Grunnen til dette var at gårdens eiere gjerne var handelsmenn som ikke kunne forlate sine forretninger for lange perioder av gangen (Bakke, 2021). Carsten Tank var en slik handelsmann som hadde forretningsvirksomheter i Fredrikshald, og som dro ut til Rød når han hadde fri. Mange av medlemmene i handelspatrisiatet i Christiania kjøpte seg også slike steder, for eksempel John Collett (1758-1810) som eide Ullevål gård, Bernt Anker (1746-1805) som kjøpte Frogner hovedgård, og Nicolai Aall (1739-1798) som kjøpte Ulefos hovedgård (Frydenlund, 2020). Det ble holdt store og luksuriøse fester i de landlige omgivelsene lystgårdene befant seg i, og eiendommene var således også viktige for selskapslivet. I motsetning til i byen hadde man på lystgården plass til store hageanlegg, som ble opparbeidet for å imponere gjestene. Når gjestene var dratt, kunne man selv nyte hagens prakt og stillhet.

Lykken kunne derimot ikke vare evig, og da Napoleonskrigene startet i 1803, ble det stopp i handelen. Dette rammet mange av lystgårdseierne, som så seg nødt til å selge eiendommene sine. Man så også et skifte i lystgårdenes funksjon, da enkelte eierene valgte å flytte permanent til landstedet sitt. Dette førte i sin tur til at flere byer, slik som Fredrikshald, utvidet seg mot lystgårdene slik at de etter hvert ble en del av selve byen (Bakke, 2021).

Hagehistorien på Rød

De første avbildningene av hagen på Rød er å finne i Jacob Conings (1648-1724) malerier fra 1699. I disse maleriene viser hagen seg som en beitemark med trær og har antydning til en midtakse. En taksering og beskrivelse av eiendommen ble gjort da Carsten Nilsen Tank den eldre (d. 1753) kjøpte gården i 1733. Hagen skal da ha bestått av eng, åker, en frukt- og urtehage og fem fiskedammer. På 1750-tallet var hagen opparbeidet som et barokkanlegg med tilhørende landskapspark, og i 1756 ble lysthuset som står i enden av hovedaksen, bygd. Videre ble et familiegravsted etablert i parken da Nils Carsten døde i 1801. I ettertid har medlemmer av både Tank- og Anker-familien blitt stedt til hvile her (Pedersen, 2013, 279-283).

Da Anker-familien overtok, fortsatte de å arbeide med og videreutvikle hageanlegget. Det finnes få billedlige kilder som kan fortelle om hvordan Rød så ut på 1700- og starten av 1800-tallet, og det er ikke før mot midten av århundret det utarbeides detaljerte kart. Fra den første omfattende oppmålingen fra 1858 kan man se hvordan formalhagen og landskapsparken skal ha sett ut. Formalhagen var delt inn i tydeligere parterrer enn i dag, og disse dannet akser som gikk fra huset og ned mot havet. Ellers ble det ifølge de skriftlige kildene også anlagt en hasselgang, en lindetunnel og to dammer nederst i hagen. I landskapsparken, som opptok eiendommens østre område, fantes det

en eremitthytte og en bjørnegrotte, som kunne oppdages av gjestene når det var duket for hageselskap. Nord i anlegget ble Floraplassen, som var oppkalt etter statuen som var plassert der, anlagt i tilknytning til hovedhuset (Pedersen, 2013, 284-285). Det skjedde få endringer frem til Peter Martin den yngre overtok eiendommen, med unntak av at deler av hageanlegget forfalt eller grodde igjen. De første tiårene av 1900-tallet blir hagen på Rød godt dokumentert gjennom fotografier, som var en relativt ny oppfinnelse på denne tiden. Peter Martin ga i 1913 Borghild et fotoalbum med bilder av hagen, og disse vitner i dag om hvordan anlegget så ut før Røhnes planer ble realisert. I 1916 gjør han en egen oppmåling av hagen, som blant annet viser at det var blitt bygd et drivhus i den vestre delen av formalhagen, samt at det som i dag blir kalt tujaplenen, var blitt mer geometrisk i formen. Hagen ble ellers ryddet opp i og gitt en nyformalistisk stil takket være Borghild. I 1917 fikk Røhne oppdraget med å utarbeide en renovasjonsplan for Rød, men kun deler av idéene hans ble implementert i anlegget (Pedersen, 2013, 286).

Hagens hovedelementer ble etablert på 1700- og 1800-tallet, da Rød fremdeles var en lystgård. Hagekunsten i Norge lå på denne tiden noen år etter den øvrige utviklingen i Europa, noe som kan forklare hvorfor hagen aldri ble et gjennomført renessanse- eller barokkanlegg (Bruun, 2022). På Rød er det nok de karakteristiske parterrene, som er anlagt uavhengig av hovedbygningen, som er de tydeligste parallellene til disse hagekunstneriske stilene (Skard, 1963, 82). Ellers gjenkjenner man også barokkens klare akser og terrasseringene i terrenget som ble anlagt på 1750-tallet (Skard, 1963, 84-86). Hovedaksen går fra hovedbygningen til lysthuset sør i parken, som dermed er plassert etter barokkens idealer. Det var også vanlig å bruke trekkerer til å ramme inn hagens ulike deler. Store trær ble derimot ofte byttet ut med hassel, slik man ser fra hasselgangen på Rød (Skard, 1963, 86). Til tross for at landskapsstilen kom til Norge hovedsakelig på 1800-tallet, var det allerede en form for landskapsarkitektur på Rød på 1750-tallet (Bruun, 2022). En forklaring på dette kan være at herregårdens eiere hadde vært på reise i England, hvilket ikke ville vært uvanlig for unge mannlige medlemmer av borgerskapet på denne tiden, og latt seg inspirere da de kom hjem igjen. Landskapsparken ble utvidet med flere elementer på 1800-tallet, da stilen nådde et høydepunkt i Norge. Mot landskapsparken ble deler av formalhagen forenklet, slik at det ikke ble en altfor brå overgang mellom de ulike stilene.

Denne kombinasjonen av ulike stilhistoriske elementer er trolig en konsekvens av at flere hagekunstneriske perioder gjorde seg gjeldende i Norge over en relativt kort periode. I tillegg fikk ikke alle stilene like godt fotfeste så langt nord og avsondret fra de øvrige trendene i Europa. Det var derfor vanlig at norske herregårdsanlegg bestod av elementer fra ulike stilperioder, blant annet kombinerer også parken på Torderød gård barokkens strenge former med landskapsstilens mer organiske uttrykk (Johannessen, u.å.). Også anlegget på Bogstad gård ble tilpasset tidens trender, og var antakeligvis en stor inspirasjonskilde for Rød. De barokke elementene i hagen ble erstattet av en landskapsarkitektur mot slutten av 1700-tallet, og på 1800-tallet ble det anlagt en kjøkkenhage, drivhus og drivbenker, slik man også ser fra Rød. Frukthagen var også en stor attraksjon, og overskuddet fra gartneriet ble solgt videre eller gitt bort (Riksantikvaren, u.å.). I Røhnes oppmåling av Rød er det bygget et stort drivhus med flere rader av drivbenker nedenfor vest for formalhagen. Sør for drivbenkene var det mest sannsynlig en kjøkkenhage, og i den nedre delen av formalhagen ble det plantet rekker med frukttrær. Denne delen bestod selv om nyformalismen gjorde sitt inntog på

1900-tallet og strammet opp hageanleggets uttrykk. Nyformalismens strenge geometriske former, som kan ansees som en kombinasjon av barokken og landskapsstilen, gjorde seg ellers ikke særlig gjeldende på Rød (Riksantikvaren, 2022).

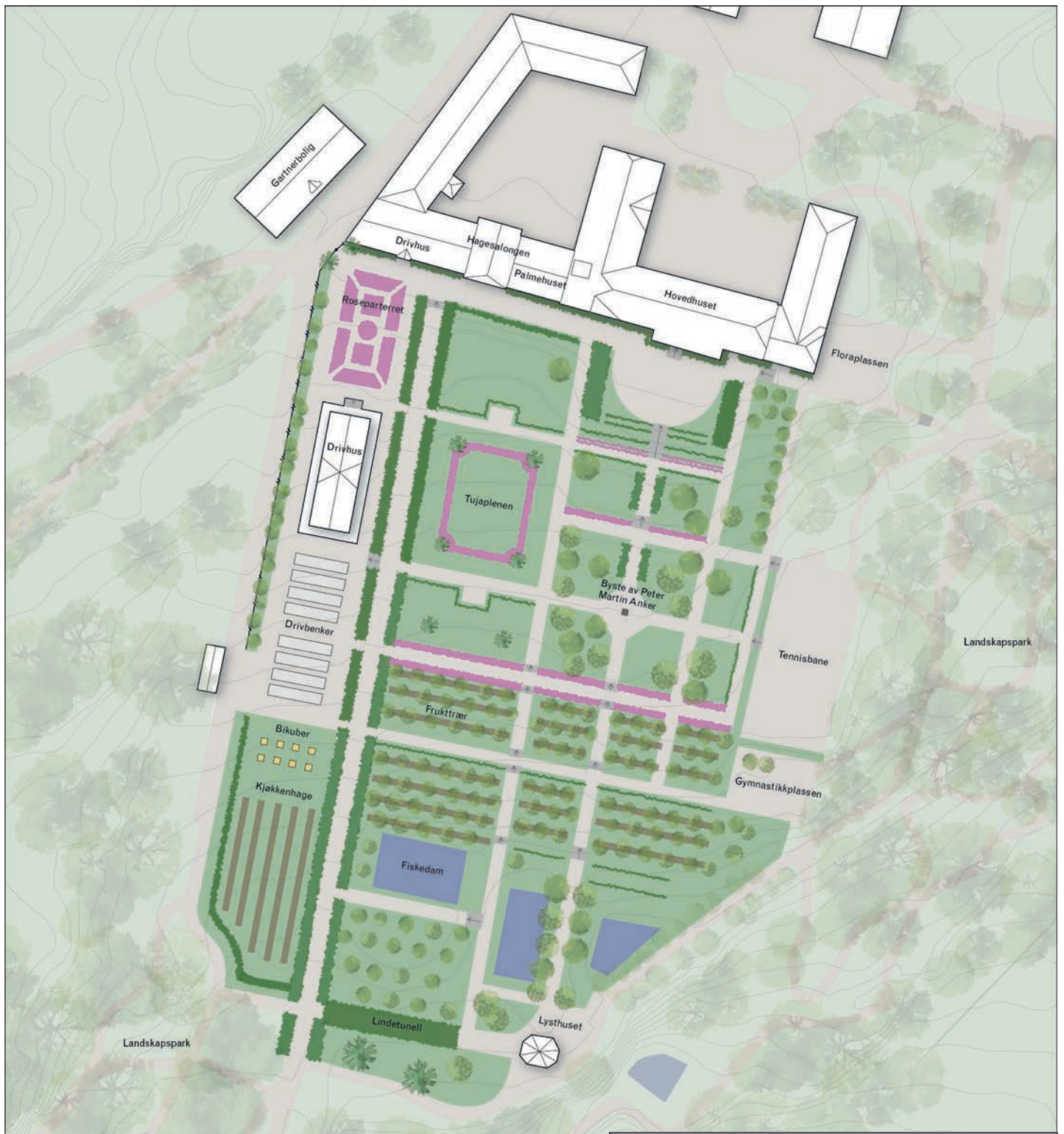
Etttersom et hageanlegg i hovedsak består av levende materiale og ofte er gjenstand for utskifting av trender slik det nå er beskrevet, kan det fort bli utfordrende å plassere Rød herregård i en enkelt hagekunsthistorisk epoke. Deler av hagen består av strenge, formelle og geometriske elementer, mens andre nærliggende områder har mer organiske og slyngende former. Anlegget er dessuten svært gammelt og har bestått gjennom klassiske epoker som barokken, klassisismen og romantikken, og mer moderne stilperioder som jugendstil og funksjonalismen. Av den grunn må man konkludere med at Rød er et sammensurium av den historiske utviklingen, og at hagens ulike deler utgjør sitt hvert sitt kapittel (Pedersen, 2013, 286).

TOLKNINGSPLAN

Marius Rønnes oppmåling av hagen

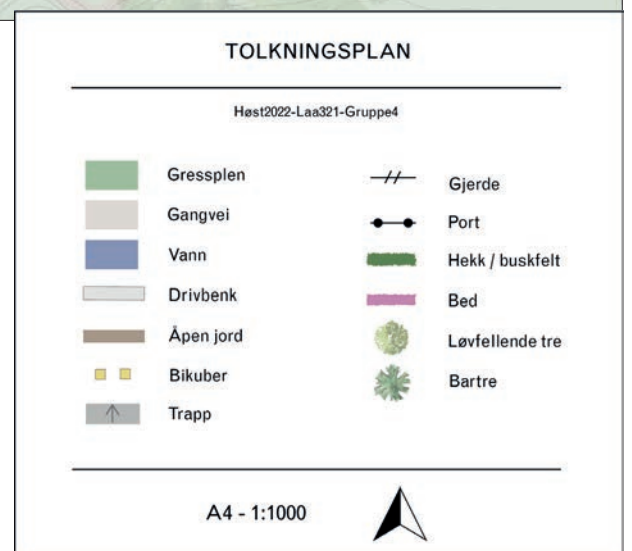
Omkring 1915 gjorde Rønne en oppmåling av hagen i forbindelse med utarbeidelsen av en omfattende restaureringsplan for anlegget. Rønnes planer ble bare til en viss grad utført, da de var ganske kompliserte (Bruun, 1960, 5).

Figur 2.3 Tolkingsplan med tegnforklaring.

Med utgangspunkt i Røhnes oppmåling av anlegget fra rundt 1915 og de historiske bildene som er tilgjengelig, har vi utarbeidet en tolkningsplan over hvordan hagen kan ha sett ut i perioden mellom 1902 og 1916, før Røhnes planer ble realisert. Anlegget var relativt enkelt utformet, men var likevel mer innholdsrikt enn i dag.

Tolkningsplanen forklart

Tolkningsplanen viser formalhagen på Rød herregård, med hovedfokus på gartneridelen av anlegget. På bakketoppen ser man den over hundre meter lange fasaden, med palmehuset, hagesalongen og drivhusene som en forlengelse av hovedbygningen. I tillegg var det oppført et frittstående drivhus vest for formalhagen og nedenfor roseparterret. Gartnerboligen sees øverst til venstre i planen.

Selve hageanlegget ble i sin tid anlagt i hele fasadens bredde og følger skråningen nedover mot fjorden, hvilket skaper en mektig utsikt når det er ryddet for høy vegetasjon. Flere hovedveier strekker seg langs aksen som går fra husfasaden, og disse deler sammen med de tverrgående veiene hagen inn i rektangulære flater. Hovedaksen i anlegget er ikke sentrert, slik at hovedparterret er forskjøvet fra fasaden. I stedet går aksen fra hovedhusets verandadør til lysthuset, som er oppført i rokokkostil og står plassert sør i hagen. Midtgangen som aksen danner, ender i en åpen, oval plass som omslutes av restene etter de stramme buksbomhekkene som en gang strakk seg hele veien ned til bysten av Peter Martin Anker den eldre. Den øvre delen av formalhagen hadde et strammere uttrykk enn den nedre, som ble benyttet som frukt- og bærhage (Bruun, 1960, 4).

Figur 2.4 Fotografii av Schnitler fra 1910-1920. På dette fotografiet, datert til rundt 1915, ser man hovedaksen til høyre, samt den ene dammen og noen frukttrær.

Partiet vest for midtgangen består av en åpen plen med seks søyletujaer plassert i parallelle rekker. Tujaplener avgrenses av en tverrgående gangvei, som flankeres av staudebed på begge sider. Til venstre for tujaplener er hasselgangen anlagt; denne er plantet parallelt med hovedaksen og ender i lindetunnelen i sør. Ifølge Bruun har lindetunnelen trolig eksistert siden 1790-tallet og er muligens avbildet på Lorentzens maleri fra denne perioden, figur 2.5.

Figur 2.5 maleri av Lorentzen fra 1790-tallet. Her er lindetunellen avbildet til venstre for lysthuset.

I hageanleggets vestre parti finner man roseparterret. Den resterende delen av området ble i hovedsak brukt til gartnerivirksomhet og skal ha bestått av et frittstående drivhus, drivbenker, bikuber og bærbusker, slik man kan se av figur 2.6. Selv om det er lite omtalt i kildene, skal birøkting lenge ha vært en viktig aktivitet på Rød (Bruun, 1960, 4). Vest for kjøkkenhagens nedre del stod det oppført en liten bygning som antakeligvis ble brukt i forbindelse med birøkting eller til oppbevaring av redskaper. Gartneridelen avgrensnes i vest av et gjerde og en trerekke.

Figur 2.6. Fotograf av hageanlegget sett fra sør fra rundt 1915. Dette bildet fra Magne Bruuns samling, datert til rundt 1915, viser kjøkkenhagen med bærbusker og bikuber i forkant. I bakgrunnen ser man drivbenker, det frittstående drivhuset og husfasaden.

Figur 2.7 Flyfoto fra Magne Bruuns samling datert til 1948. Flyfotoet viser anlegget slik det så ut 1948. Man kan blant annet se at hagens nedre del fremdeles ble brukt som kjøkkenhage, med langsgående dyrkningsfelt, drivbenker og drivhus.

DRIVHUSENE

Hva forteller de billedlige kildene om drivhusene på Rød?

Det første drivhuset i hagen på Rød ble trolig oppført en gang før 1790 og kan ha blitt bygd allerede tre tiår før (Skard, 1963, 70). Kartene over Fredrikshald fra denne perioden er generelt lite detaljerte og viser større utsnitt av byen, men det er likevel mulig å skimte en større bygningsmasse som står i tilknytning til hovedbygningen på amtskartet fra 1799 (figur 2.8). Denne massen skal antakeligvis være ett eller flere drivhus, men ettersom de er utelatt fra maleriene fra perioden, vet man dessverre lite om hvordan de kan ha sett ut. Utelatelsen av drivhusene fremstår som en bevisst handling fra kunstnerens side, muligens for å fremheve aspekter de anså som viktigere. Det man med sikkerhet vet at er drivhus, er først tegnet inn på arkitekt og generalmajor Balthazar Nicolai Garbens (1794-1867) amtskart fra 1824 (figur 1.4). Bruuns skildringer av Rød herregård henviser det også til dette kartet, der «orangeriene på vestsiden er kommet til» (Bruun, 1960, 3).

Figur 2.8. Utsnitt av amtskart fra 1799 av Hans Frederich Tambs. På amtskartet fra 1799 er det for første gang tegnet inn en bygningsmasse vest for hovedhuset. Kartet er derimot ikke særlig detaljert, og det er derfor ikke mulig å avgjøre hva denne bygningsmassen var, selv om det med stor sannsynlighet skulle være de opprinnelige drivhusene.

Omtrent samtidig, på et av Heinrich August Groschs (1763-1843) malerier fra 1810, er også drivhusene avbildet for første gang (figur 2.9). Dersom denne avbildningen stemmer overens med de faktiske forholdene på herregården, stod det to såkalte halvtakshus oppført i rød teglstein vest for hovedfasaden. Mest sannsynlig var ikke disse drivhusene plassert direkte inntil hovedbygningen, men var adskilt av en mindre teglsteinsbygning som kan ha rommet hageverktøy eller fungert som arbeidsværelse for gartneren. Neste gang drivhusene dukker opp i de billedlige kildene er på et fotografi av den utbygde vestfasaden fra etter 1875 (figur 3.0). Halvtakshusene er her erstattet av en vinterhage, en hagesalong og et drivhus som ble oppført i tilknytning til hovedhuset under ombyggingen i 1862. Det er dessverre ikke mulig å konstatere om halvtakshusene bestod frem til denne ombyggingen, eller om det ble oppført noe annet i mellomtiden. Slik det beskrives i de skriftlige kildene, ble imidlertid de nye konstruksjonene oppført på samme sted som halvtakshusene og bygd som en integrert del av hovedbygningen (Anker-Rasch, 2006, 29).

Figur 2.9 Maleri av Heinrich August Grosch fra 1810. På dette maleriet er drivhusene avbildet for første gang. Sannsynligvis var de utformet som halvtakshus i glass og teglstein.

Figur 3.0. Fotografî av hagesalongen fra 1870-tallet. Bildet er i kildene datert til 1870, men må være tatt etter 1875 da hagesalongen ble utsmykket med sveitserstildetaljer.

Om begrepet drivhus og drivhus som fenomen

Det er desidert mest informasjon tilgjengelig om drivhusene fra starten av det forrige århundret, da fotografiet ble mer utbredt. Vi har derfor en god del kunnskap om hvordan både hagesalongen, palmehuset og drivhusene så ut i samtiden, men ettersom deres funksjons- og bruksområde er lite behandlet i de skriftlige kildene, har vi vært nødt til å spekulere i hva beboerne kan ha brukt de ulike drivhusene til gjennom historien. Selve ordet drivhus nevnes for første gang i forbindelse med Rød herregård på kartet fra 1856, der det er presisert at det stod oppført drivhus vest for hovedbygningen (figur 1.5). Akkurat hva kartografen har ment med dette begrepet, vites ikke med sikkerhet.

Betegnelse for konstruksjoner som huset planter og bestod av en varierende mengde glass, er i litteraturen generelt lite konsekvente og følger ikke nødvendigvis samme logikk. Når det gjelder Rød, forteller kildene for eksempel om både drivhus, veksthus, orangeri, hagesal, hagesalong og vinterhage avhengig av forfatteren. I dag benyttes begrepet drivhus overordnet om en konstruksjon av glass, som kan brukes både til dyrkning og til opphold, og vi har derfor valgt å bruke betegnelsen som et samlebegrep på alle glassbygningene som har stått oppført på Rød. Der det er behov for et skille, bruker vi betegnelsen drivhus om konstruksjonene som primært hadde et funksjonsformål, og betegnelser som hagesalong, vinterhage og palmehus om bygningene som ble verdsatt for sin estetiske og rekreasjonelle verdi.

Utviklingen av drivhus er drevet frem av et samarbeid mellom arkitekter og gartnere og skiller seg med det fra andre typer arkitektur, som frem til nyere tid gjerne var et resultat av arkitektens arbeid alene. Drivhuset ble opprinnelig utviklet for å løse utfordringer knyttet til beskyttelse av varmekrevende vekster i renessansehagen, men ble raskt et statussymbol. Dette skyldes hovedsakelig at det kun var overklassen som hadde midler til å importere eksotiske vekster, og som etter hvert kunne påkoste seg å bygge med glass (Cock-Clausen, 1999, 14-16). Drivhus ble på denne måten en demonstrasjon av makt og velstand på lik linje med annen arkitektur, særlig fra 1700-tallet. På denne tiden beskjefte seg ikke arkitektene seg bare med planlegging av hus, men kombinerte gjerne dette yrket med hagedesign. Planleggingen av drivhusene ble dermed også deres ansvarsområde, og store navn som Jean-Baptiste Alexandre Le Blond (1679-1719), William Chambers s. 22

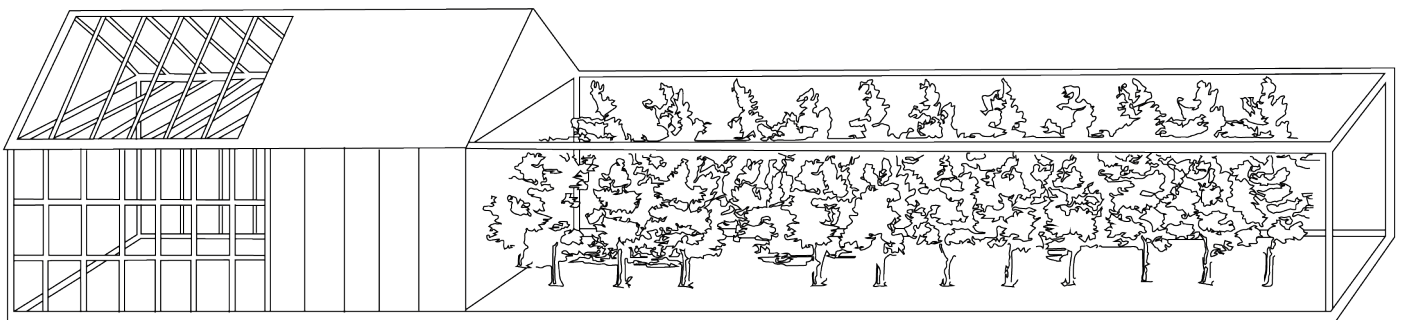
(1723-1796) og Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), arbeidet alle med drivhus i en eller annen forstand. Hensynet til vekstene gikk imidlertid i første rekke, og selv om drivhusene ble stadig mer imponerende etter hvert som teknologien tillot det, strebet man etter å skape de beste levetilstandene for plantene de skulle huse. For de arkitektene som ikke hadde erfaring med hagebruk, ble det derfor viktig å konsultere med gartnere og andre fagfolk. Drivhus kan således forstås som både arkitektur og hage, der en forsøker å balansere de funksjonelle aspektene med de estetiske (Cock-Clausen, 1999, 60-61).

Kort om drivhushistorien

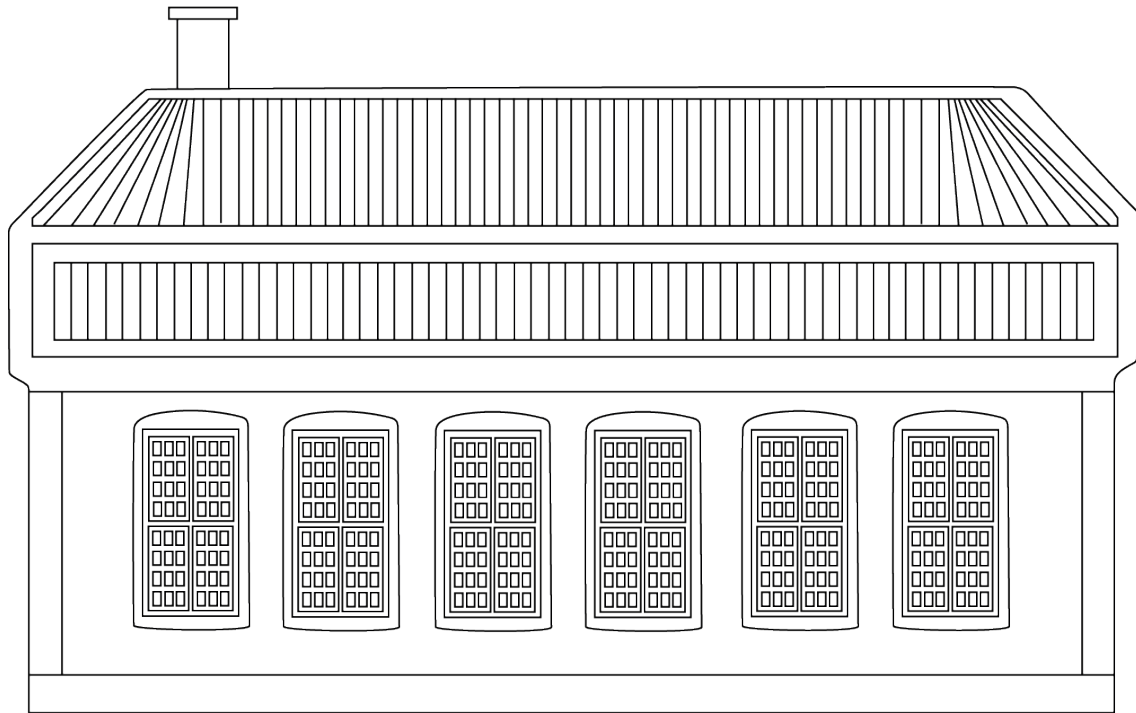
Man kan med rette si, at et godt vækst- eller glashus er det viktigste for bevaringen af pomeranstrær og andre træer, som ikke kan fordrage kulden.

- Arkitekt og hagedesigner Jean-Baptiste Alexandre Le Blond (1679-1719) (Cock-Clausen, 1999, 30)

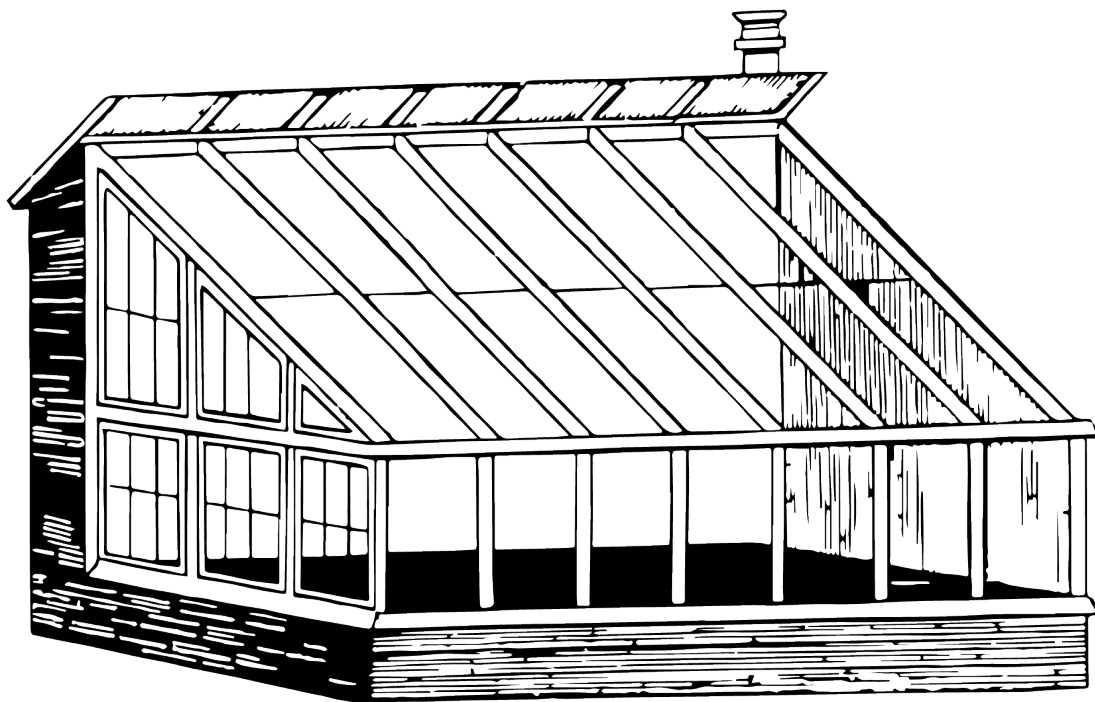
Utviklingen av drivhus er knyttet til 1500-tallets søreuropeiske renessansehager, der man begynte å importere mer varmekrevende vekster i større skala (Cock-Clausen, 1999, 9). Et gunstig klima er avgjørende for all plantevekst, og man utviklet derfor enkle trekonstruksjoner som kunne etterlikne forholdene på plantenes naturlige voksesteder (Cock-Clausen, 1999, 14-15). Den største utfordringen var å gi vekster som sitrus- og ferskentrær tilstrekkelig beskyttelse mot lave temperaturer, og det ble forsøkt flere ulike løsninger. I vinterhalvåret kunne man enten flytte plantene innomhus, gjerne til en kjeller eller en egen bygning som var plassert i nærheten av trelunden, eller sette opp en pergolaliknende trekonstruksjon blant trærne som kunne kles inn med skodder av tre. En tredje mulighet var å sette opp et demonterbart hus om vinteren, som man så kunne ta ned igjen når temperaturen økte (figur 3.1). Alle disse alternativene var tidkrevende og tungvinte, og ga heller ingen garanti for at plantene ville overleve eventuell frost eller påkjenningen som fulgte med flyttingen. Løsningen på disse utfordringene var å bygge mer permanente konstruksjoner med avtakbare vindusskodder og tak (Cock-Clausen, 1999, 17-18).

Figur 3.1 Digitalisert illustrasjon av et demonterbart drivhus fra Drivhuset i 1700-tallet. Skissen viser hvordan et demonterbart drivhus på 1600-tallet kunne utformes. Det ble bygd opp en trekonstruksjon rundt plantene, som man kunne kle igjen med treskodder på vinterhalvåret.

Figur 3.2 Digitalisert illustrasjon av orangeri fra Drivhuset i 1700-tallet. På 1700-tallet var orangeriene utformet som vanlige hus, men hadde store glassvinduer bestående av flere mindre ruter i fasaden som var vendt mot sør. Treverket fra de tidlige drivhusene var mer eller mindre erstattet med mur.

Figur 3.3 Digitalisert illustrasjon av halvtakshus fra Drivhuset i 1700-tallet. Illustrasjonen viser et typisk halvtakshus, med en bakre vegg i mur og glass i den skrånende fronten.

De mer permanente drivhusene ble vanlig fra 1600-tallet og fikk gjerne navn etter hva slags type vekster de huset. I Danmark og Norge var blant annet betegnelsene pomerans- og orangerihus mye brukt, og orangeri ble etter hvert det alminnelige begrepet for drivhus i Europa for øvrig (Cock-Clausen, 1999, 23). Glassvinduer ble på denne tiden innlemmet i drivhusene og erstattet med det treskoddene, som nå kun ble brukt som ekstra isolasjon ved behov (Cock-Clausen, 1999, 56) (figur 3.2). Glass var imidlertid svært kostbart og bidro til å gjøre drivhus til et statussymbol (Cock-Clausen, 1999, 16-17). Det var heller ikke mulig å lage større flater av glass, og de første rammene var små og bestod av flere mindre diamantformede eller rektangulære ruter for bedre stabilitet. Dette ga et karakteristisk uttrykk med mange tettsittende sprosser i enten tre eller støpejern. Drivhusene var ellers gjerne plassert i en nord-sør-retning, der den nordlige veggen var tett, mens glassrutene var vendt mot sør (Cock-Clausen, 1999, 20). Den bakre veggen var rett, mens fasaden mot sør skrånet, og man fikk dermed halvtakshuset (figur 3.3). Glass var på grunn av sine egenskaper til å gi lys og varme revolusjonerende for utviklingen av drivhus. Temperaturen kunne dog bli for høy, og man måtte derfor regulere varmen med skygging og lufting (Cock-Clausen, 1999, 57-60). Ettersom drivhuset ikke lenger var bundet til stedet, kunne man nå plassere det i nærheten av resten av hagen og gartnerboligen, hvilket også var praktisk når gartneren gjerne var den som hadde ansvar for å regulere temperaturen (Cock-Clausen, 1999, 24).

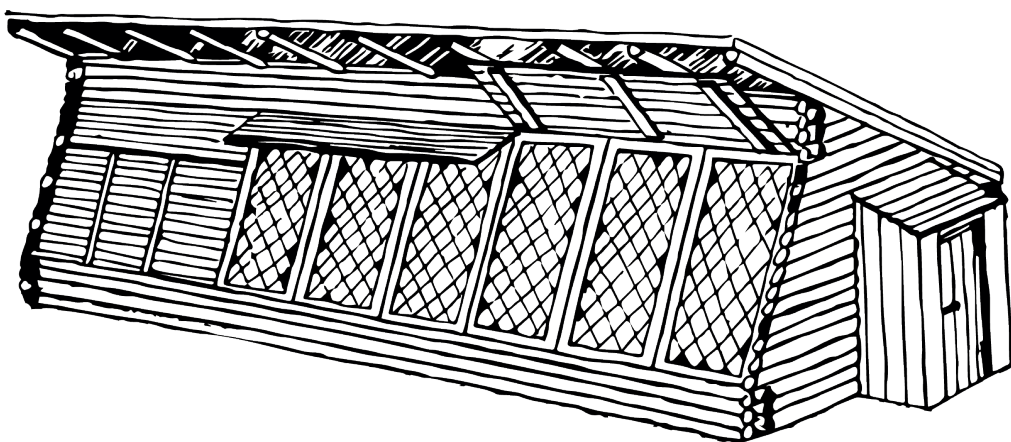
Fra slutten av 1600- og starten av 1700-tallet ble det mindre kostbart og enklere å produsere glass med større ruter. Dette førte til at man nå kunne bygge hele fasader og tak i glass (Cock-Clausen, 1999, 61-63), hvilket i sin tur ledet til at man kunne leke seg med de arkitektoniske formene og bygge drivhus med ulikt utseende og funksjoner. På starten av 1700-tallet ble solfangerhuset (figur 3.4), som var en variant av halvtakshuset med større takutspring, utviklet (Cock-Clausen, 1999, 100), og mot århundreskiftet så drivhuset slik man kjenner det i dag med fire fasader og tak av glass, dagens lys (Cock-Clausen, 1999, 9). Det ble også stadig vanligere å mure opp drivhuset fremfor å bygge det i tre. Drivhusene mistet etter hvert sin primære funksjon som oppholdssteder for eksotiske planter og ble virkelige uttrykk for makt og velstand. Som et resultat av dette, ble drivhusene nå gjerne plassert mer sentralt i anleggene og fungerte som fokuspunkt i barokkhagen (Cock-Clausen, 1999, 60-63). Denne trenden fortsatte utover 1800-tallet, da det moderne drivhuset i fullt glass og med saltak ble en realitet (Cock-Clausen, 1999, 90).

Drivhus i Norge

I Norge i denne perioden beskrives drivhus som fenomen for første gang i litteraturen av gartneren og hageplanleggeren Christian Gartner (1642-1716) (Skard, 1963, 212). Spesielt for Norden på denne tiden var såkalte drivgravehus, som var halvtakshus som ble bygd delvis ned i terrenget for å gi ekstra beskyttelse mot lave temperaturer (Cock-Clausen, 1999, 29). En kunne eventuelt også plassere benker fylt med jord eller torv inntil fasaden slik at de dekket halve vegghøyden. Frem til 1800-tallet ble det kun bygd halvtakshus i Norge (Skard, 1963, 212-213), og kun to solfangerhus er kjent, hvorav det ene ble bygd på Bogstad herregård i 1785 (Cock-Clausen, 1999, 108). Både solfanger- og halvtakshusene bestod av glass som var delt inn i mange små ruter, og som dermed ga et stort antall sprosser. Drivhusene fikk ikke lufteluker før på etter 1800, og man hadde derfor kun mulighet til lufting gjennom dørene (Skard, 1963, 213).

Utover 1800-tallet ble drivhusene stadig større, mer varierte og mer komplisert, en utvikling som mest sannsynlig var drevet av fremskrittene innen glassteknikk som nå gjorde det mulig å produsere større flater av glass (Cock-Clausen, 1999, 9). Det første kjente drivhuset med saltak i Norge ble oppført på Oscarshall på Bygdøy mellom 1874 og 1852, og fra 1850- eller 1860-tallet ble dette den vanligste formen for drivhus. I takt med at størrelsene økte og lysforholdene ble bedre fikk drivhusene nye bruksområder som kombinerte plantehold med opphold (Skard, 1963, 224-226). Et eksempel på dette er vinterhagen, som etablerte seg som fenomen fra midten av århundret; i disse drivhusene oppbevarte man eksotiske planter som krevde høye temperaturer, og som man skulle ha utsyn til fra andre steder i huset. Vinterhagen var derfor gjerne et nybygg som ble oppført i tilknytning til hovedbygningen, eller et dagligrom som ble omgjort til drivhus. Spesielt for vinterhagene var at de var svært romslige og hadde stor takhøyde, samt at de ble varmet opp av varmtvannskjeler gjennom rørledninger som var nedsunket i gulvet. I vinterhagen ble planter som orkideer, palmer og bregner oppbevart, og man kunne også anlegge basseng til å ha fisk i (Skard, 1963, 336-337).

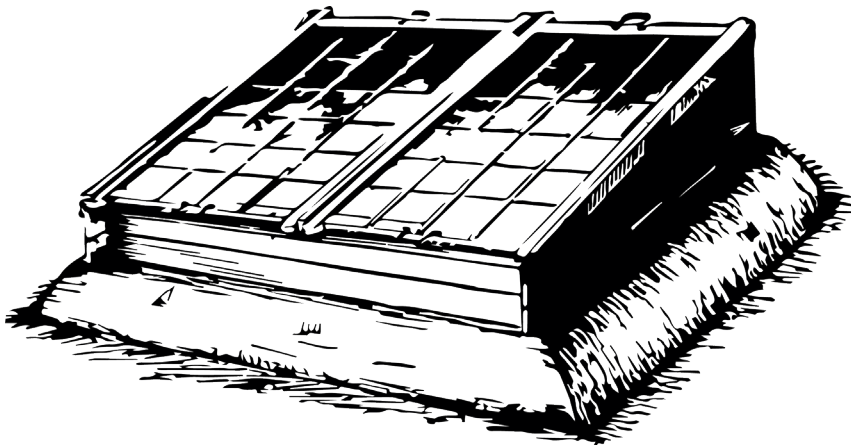
Hva angår Rød i denne perioden, er det trolig de samme halvtakshusene som ble avbildet på maleriet fra 1810, som er målt opp 1856-kartet. Denne typen drivhus fikk navn etter sin form som et hus med halv saltak, og ble hovedsakelig brukt til dyrkning og oppbevaring av planter som ikke tålte å stå utendørs om vinteren. Drivhusets bakre vegg var tett og vendt mot nord slik det ble anbefalt i hagelitteraturen, mens fasaden på forsiden bestod av en vegg i glass, som var plassert skrått for å kunne fange opp solstrålene mer effektivt (Cock-Clausen, 1999, 82-85). Etter hvert som teknologien tillot mer sofistikerte og avanserte konstruksjoner utover 1800-tallet, ble det utviklet drivhus til ulike formål med et hovedskille mellom pryde og nytte. På Rød ble dette praktisert da halvtakshusene ble revet i 1862, og det ble bygd en vinterhage, en hagesalong og et mindre drivhus i deres sted. I tillegg ble det satt opp to frittstående halvtakshus nedenfor roseparterret i hagen. I 1903 ble det utført nok en ombygging på eiendommen, der vinterhagen ble flyttet og palmehuset ble bygd, og i 1912 ble de frittstående drivhusene erstattet av et større med saltak. Innen 1915 stod det da altså oppført totalt fem ulike typer drivhus i hageanlegget. Felles for disse var at de bestod av større eller mindre flater med glass, og at de ble brukt til å dyrke eller oppbevare planter.

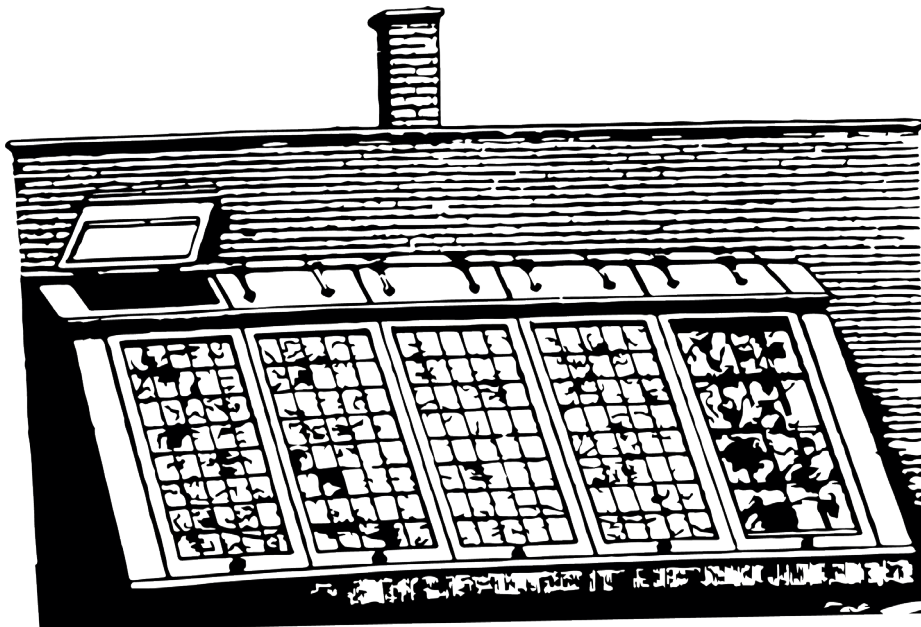
Figur 3.4 Digitalisert illustrasjon av solfangerhus fra Drivhuset i 1700-tallet. Solfangerhuset liknet halvtakshuset i formen, men hadde en øvre takskjerm som reflekterte sollyset og beskyttet mot nedbør.

Andre metoder for å påvirke klimaet – drivbenker og ferskenkasser

I tillegg til drivhus fantes det også drivbenker (figur 3.5) og ferskenkasser (figur 3.6), som var mindre konstruksjoner som opprinnelig ble varmet opp gjennom de kjemiske prosessene som oppstår i gjødsel. Da glass ble tilgjengelig, ble treskoddene som dekket benkene som et lokk, erstattet av glassruter. Formmessig likner de mye på halvtakshusene, men er mye mindre. Drivbenker ble utviklet allerede på 1500-tallet i de botaniske hagene i Europa og kan ansees som et ledd i drivhusutviklingen (Cock-Clausen, 1999, 49-55). Det er derimot uvisst om de klassiske drivhusene er basert på disse konstruksjonene, eller om de stammer fra 1500-tallets demonterbare trehus (Cock-Clausen, 1999, 76-80).

Figur 3.5. Digitalisert illustrasjon av drivbenker fra Garden-Making av Liberty Hyde Bailey. Illustrasjonen viser hvordan en drivbenk tradisjonelt ble bygd opp, med en kasse av tre og lokk med glassruter. For ekstra isolasjon kunne man pakke trekassen inn med halmmatter som vist her.

Figur 3.6. Digitalisert illustrasjon av ferskenkasser fra Drivhuset i 1700-tallet. En ferskenkasse bestod av vindusruter som ble plassert mot en murvegg, slik at de helte mot sør. Den bakre vegg kunne være oppvarmet.

Om oppvarming av drivhus

Det var særdeles viktig at det ble holdt en jevn temperatur i drivhuset for at plantene skulle trives; ideelt skulle det være mellom 5 og 15 grader Celsius. Solvarme alene var i vinterhalvåret ikke tilstrekkelig for å opprettholde en gunstig temperatur, og varme måtte derfor enten skapes gjennom de kjemiske prosessene i gjødsel eller utvinnes ved bruk av ovner (Cock-Clausen, 1999, 126-128). Fra 1700-tallet var det vanlig å bygge egne rom til oppvarming i tilknytning til drivhuset. Varmen ble produsert i disse rommene og videreført til drivhuset som røyk gjennom kanaler i gulv og vegger (Cock-Clausen, 1999, 130-132). Halvtakshus ble gjerne plassert over forsenkede innfyringsrom med underliggende askerom (Cock-Clausen, 1999, 132-134), noe som kan forklare hvorfor det er en kjeller under de to sammenkoblede drivhusene på Rød i dag. Om det ble bedrevet annet arbeid på eiendommen, kunne man også overføre overskuddsvarmen til drivhuset (Cock-Clausen, 1999, 126-128). Rød hadde i sin tid et sukkerraffineri som man i teorien kunne hentet varme fra, men det er usikkert om dette ble gjort.

På 1800-tallet opererte man hovedsakelig med varme fra enten ovner eller kanaler (Cock-Clausen, 1999, 132). I Danmark ble sentralvarmeanlegg med damp- og vannmedier med tilhørende kanaler brukt til oppvarming av drivhus fra 1830-tallet (Cock-Clausen, 1999, 137), og det er nærliggende å tro at dette også ble benyttet i Norge. Kanalene ble plassert enten fremst, bakerst eller midt i rommet og bidro til en jevnere temperatur enn ovner. Videre kunne kanalene plasseres enten direkte på jorden eller nedsunket med rist over (Skard, 1963, 213-214). Fra 1850-tallet erstattet disse varmtvannsførende kanalene i stor grad ovner og røykkanaler som varmemedium (Skard, 1963, 229).

Mer om drivhusene på Rød

Diagrammene viser endringer i fasaden gjennom historien.

1600- / 1700-tallet

Illustrasjonen viser hvordan hovedhuset på Rød herregård så ut på 1600- og 1700-tallet før drivhusene kom til. Fasaden var på dette tidspunktet symmetrisk, med en fløy på hver side av den midtre bygningsmassen.

1790-tallet

På denne illustrasjonen er de første drivhusene blitt oppført vest for hovedbygningen. Disse ble antakelig bygd på 1790-tallet, men kan også være eldre. Sannsynligvis ble de konstruert som halvtakshus, med glass i fasaden som vender ut mot hagen.

1862

Peter Martin Anker den eldre utvidet i 1862 fasaden mot vest og fikk oppført hagesalongen og to drivhus i tilknytning til hovedhuset. Heinrich Ernst Schirmer (1814-1887) og Wilhelm von Hanno (1826-1882) var arkitektene bak utbyggingen.

1875

Peter Martins enke, Thrine, ansatte arkitekt Henrik Thrap-Meyer (1833-1910) da hun i 1875 initierte en ombygging av hovedbygningens vestfløy til to etasjer. Dette arbeidet resulterte i at bygningen ikke lenger var symmetrisk. I forbindelse med arbeidet ble drivhusene knyttet sammen med hovedbygningen når man nå etablerte en direkte forbindelse mellom spisestuen og vinterhagen. Hagesalongen ble dessuten utsmykket med sveitserstildetaljer etter forslag fra Thrines sønn, Christian August (Anker-Rasch, 2006, 103).

1902

Peter Martin og Thrines barnebarn, Peter Martin Anker den yngre, foretok en omfattende renovering og ombygging da han flyttet inn på Rød rundt århundreskiftet. Blant annet mistet hagesalongen sine sveitserstildetaljer, og palmehuset ble oppført. I tillegg ble vinterhagen flyttet slik at den nå stod knyttet sammen med drivhuset vest for hagesalongen. Arkitekten som hadde ansvaret for renovasjonsarbeidet, var Halfdan Berle (1861-1929) (Anker-Rasch, 2006, 103).

1960-tallet

Da Magne Bruun arbeidet med Rød herregård på 1960-tallet, ble hagen slik den på dette tidspunktet fremstod, avbildet. Fasaden var da mer eller mindre lik situasjonen i 1915, med unntak av at glassene i de to drivhusene vest for hagesalongen var blitt erstattet. Dette var trolig knyttet til et behov for å dyrke egenprodusert mat i større skala etter første verdenskrig.

Dagens situasjon

Fra 1960-tallet ble det gjort en del endringer på Rød i forbindelse med at anlegget ble et museum. En av de største endringene var at palmehuset ble revet og erstattet av en lite bygning, som i dag brukes som arkiv og kontor. I tillegg ble drivhusene som stod til venstre for hagesalongen, revet og bygd opp igjen etter de opprinnelige planene fra 1862. De fungerer i dag som kontor, mens hagesalongen er blitt resepsjon for museet.

Hagesalongen

Hagesalongen ble bygd under Peter Martin Anker den eldre da han igangsatte en større ombygging på Rød i 1862 under ledelse av arkitektene Heinrich Ernst Schirmer (1814-1887) og Wilhelm von Hanno (1826-1882). I forbindelse med at fasaden ble påbygd mot vest fikk Peter Martin også bygd to drivhus og en hagesalong, slik at fasaden nå ble totalt 100 meter lang (Anker-Rasch, 2006, 29). Han valgte å plassere bygningene der de to halvtakshusene en gang hadde stått, og videreførte således skikken med å plassere drivhus sentralt i hageanlegget der de kunne vises frem til gjester og andre besøkende. I hagalitteraturen fra 1700-tallet gis det anbefalinger om å plassere drivhuset nord i hagen, gjerne der det var høyt og tørt i tillegg (Cock-Clausen, 1999, 61-63). Dette kan bidra til å forklare hvorfor de opprinnelige drivhusene var plassert nettopp her, og hvorfor de senere valgte å beholde denne plasseringen. Peter Martin rakk dessverre aldri å se ombyggingen fullført, og hagesalongen ble innviet i forbindelse med hans begravelse i 1863 (Anker-Rasch, 2006, 29).

Salongen er oppført i nygotisk stil (Eliassen mfl., 2010, 129), som blant annet kjennetegnes av buformer og stor takhøyde. Nygotikken hentet forminspirasjon fra gotikken i middelalderen og nådde et høydepunkt i Norge rundt 1850 (Storsletten, 2021). Stilretningens karakteristiske spisse buer mangler derimot fra hagesalongen, som har en fasade som med sine rundere buer heller mer mot nyromansk stil. Arbeidene på innsiden, som ble utført av italienske stukkatorer, ansees derimot som et av de fremste eksemplene på gipsgotikk i Norge (Bruun, 1960). I perioden rundt 1915 var hagesalongen mest sannsynlig malt i en lys gul farge. Opprinnelig skal hagesalongens fasade ha sett ut omtrent slik den gjør i dag, men under ombyggingen i 1875 ble frontfasaden utsmykket med sveitserstildetaljer, slik moten var den gang, etter forslag fra Peter Martin og Thrines sønn, Christian August. Også i den vestre fløyen ble det gjort en del endringer i tråd med sveitserstilen, blant annet ble taket utvidet og gjort overhengende. Da Peter Martin den yngre så flyttet inn på Rød, fikk han arkitekt Halfdan Berle (1861-1929) til å fjerne sveitserstildetaljene fra hagesalongen, som da ble tilbakeført til sitt opprinnelige utseende (Anker-Rasch, 2006, 103).

I motsetning til de andre drivhusene på Rød var ikke hagesalongens primære bruksområde plantehold. I stedet var salongen et sted for selskap og sammenkomster, og den fungerte som musikk sal under større og mindre tilstelninger (Bruun, 1960, 3). Før museet overtok ansvaret for Rød var rommet utsmykket med statuer og innredet med spesialdesignede møbler. Til tross for at plantene var få eller ikke til stede, ble hagesalongen i samtiden oppfattet som en del av hagen, ikke hovedhuset. Dette går frem av både bygningens navn, plassering og relasjon til resten av anlegget. Salongen henvender seg mot hagen, og opprinnelig hadde man kun tilgang til bygningen fra utsiden. Da det ble en direkte forbindelse mellom salongen og spisestuen via palmehuset, skyldtes dette først og fremst et ønske om å ha utsyn til de eksotiske plantene (Cock-Clausen, 1999, 92-93).

Palmehuset

Palmehuset ble bygd i 1902 der vinterhagen fra 1863 stod og fungerte i realiteten som en type vinterhage. Vi har likevel valgt å gi palmehuset sitt eget navn for at konstruksjonene ikke skal forveksles. I tillegg markerer ombyggingen og oppføringen av palmehuset i 1902 starten på slutten for herregårdslivet på Rød; det var Peter Martin den yngre som gjennomførte de siste store endringene før de økonomiske rammene ble trangere, og hans familie var de siste som kunne kalle Rød sitt hjem. Den gamle vinterhagen ble sannsynligvis flyttet og koblet sammen med drivhuset som stod vest for hagesalongen. I palmehuset overvintret en del av de mer varmekrevende plantene, som man må anta at tidligere hadde stått i vinterhagen. Det var arkitekt Halfdan Berle, som hadde det overordnede ansvaret for ombyggingen på herregården, som tegnet palmehuset. Bygningen hadde antakeligvis omtrent de samme målene som vinterhagen, men taket ble hevet slik at det ble mulig å oppbevare høyere vekster (Eliassen mfl., 2010, 177). Palmehuset er trolig oppført i jugendstil, som blant annet kjennetegnes av organiske former og dekorative elementer (Fagernes, 2019).

Vi vet dessverre ingenting om hvordan den opprinnelige vinterhagen kan ha sett ut på innsiden, eller hva den i det hele tatt ble brukt til. Av den grunn må vi anta at både innredning og bruk fulgte datidens kutymmer. Selv om begrepet ble brukt i Tyskland allerede fra slutten av 1600-tallet (Cock-Clausen, 1999, 27), oppstod ikke vinterhager som fenomen før på 1800-tallet. Da drivhusene ble stående tomme etter at plantene var satt ut om sommeren, kunne bygningene i stedet brukes til andre formål, og med tiden ble vinterhagene egne oppholdsrom som ble brukt sommer som vinter (Cock-Clausen, 1999, 92). Arkitektene i samtiden argumenterte for at vinterhagen tilførte boligen stor verdi i form av sin skjønnhet, og man begynte å tegne dem inn i plantegningen for hovedhuset. Det ble med det vanlig å bygge vinterhagen i tilknytning til boligen, slik det ble gjort på Rød i 1863 (Cock-Clausen, 1999, 114-115). Allerede i litteraturen på 1600- og 1700-tallet er det beskrevet kombinerte drivhus og oppholdsrom, som var fylt med duftende krydderurter og frukttrær man kunne nyte på vinterstid (Cock-Clausen, 1999, 92-94). Vinterhagen var således et speilbilde av hagen utenfor.

Til tross for at palmehuset ikke lenger eksisterer, er det langt mer informasjon tilgjengelig om denne bygningen enn vinterhagen, hovedsakelig fordi interiøret er blitt fotografert flere ganger. Fotografiene indikerer at palmehuset lå på samme plan som hagesalongen, mens det var en høydeforskjell på rundt 100 centimeter opp til spisestuen. Gulvet var antakeligvis støpt i betong og hadde integrerte rister som ledet varme fra en ekstern varmekilde. Fotografiene kan naturlig nok ikke fortelle stort om hvilke farger som ble benyttet, men det var vanlig å malte vegger og tak hvite eller kle dem med fliser for at sollyset skulle reflekteres i større grad (Cock-Clausen, 1999, 142). Vindusrutene hadde trolig også skyggelemmer og ble dekket med skyggepasta på varme dager. Etter ombyggingen i 1875 var det adgang til palmehuset gjennom både hagesalongen og spisestuen (Eliassen mfl., 2010, 165); årsaken til at det ikke fantes en egen inngangsdør er trolig knyttet til et ønske om å opprettholde en mest mulig stabil temperatur (Cock-Clausen, 1999, 120). I likhet med salongen ble ikke palmehuset forstått som en del av hovedbygningen, og det å skape en direkte forbindelse fra spisestuen dreide seg nok mest om å ha noe hagerelatert å skue utover mens man spiste og underholdt gjestene. Det å plassere palmehuset i tilknytning til hovedbygningens ene gavlside og ha adgang fra spisestuen, samsvarte for øvrig også med datidens praksis hva gjaldt vinterhager (Skard, 1963, 336-337).

De historiske fotografiene forteller også mye om hvordan palmehuset ble innredet. Det ble blant annet anlagt en vanddam med fontene og fargerike gullfisk (Eliassen mfl., 2010, 129), hvilket man kjenner fra andre vinterhager på denne tiden. Det var vanlig at fronten mot sør bestod av glass, mens bakveggen var tett, slik at man kunne bygge et ekstra rom med mulighet for oppbevaring av verktøy eller en varmekilde. Andre anbefalinger er det tydelig at de så bort fra, som at plantene ikke skulle stå tettere enn at de fylte en fjerdedel av drivhuset (Cock-Clausen, 1999, 120). Det var med andre ord lite plass til annen pynt, men gulvet ble likevel dandert med store konkylier. Videre ble det også vanlig å innrede drivhusene med reoler til å ha potteplanter på, slik man ser fra noen av fotografiene av palmehuset (Cock-Clausen, 1999, 121). Av vekster ble det særlig dyrket mye palmer, bregner, orkideer og andre sjeldne arter. Plantene ble oppbevart i pottesom sommeren, og det er antakelig disse man ser på fotografiet av fasaden fra rundt 1890 (figur 3.8). Palmehuset ble antakeligvis varmet opp via kanaler i gulvet som ledet varmt vann fra en elektrisk dampkjele. Det er uvisst om denne stod plassert i det tilhørende arbeidsværelset eller i en kjeller under selve drivhuset (Skard, 1963, 336-337).

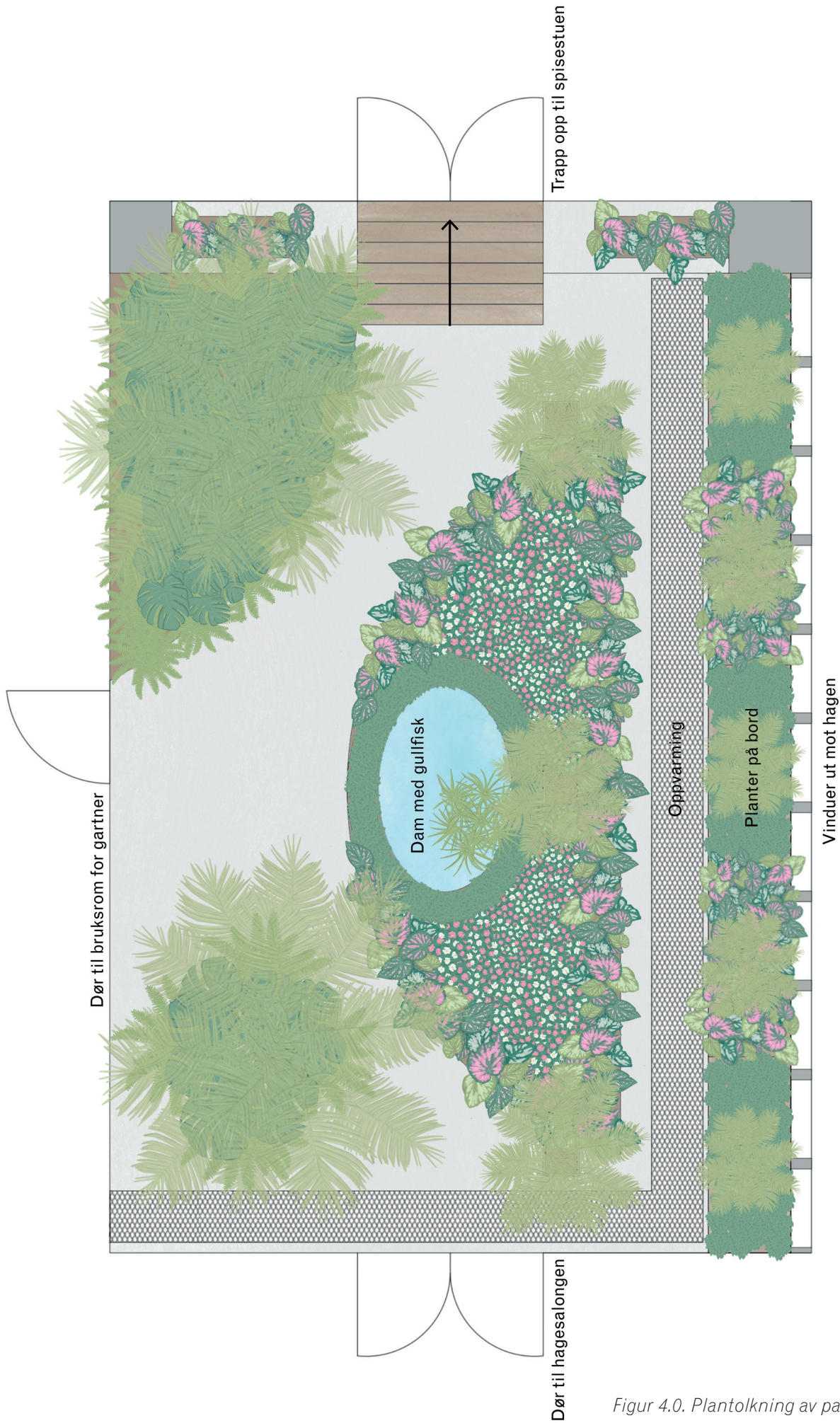
Figur 3.7. Fotografi av interiøret i palmehuset. I fotografiet er flere av artene som ble dyrket i drivhuset, identifisert. Blant annet fantes det en kanaripalme, monstera, bregner og ulike arter av begonia. Mannen på bildet er gartner Carlsson.

Figur 3.9. Fotografi av interiøret i palmehuset. I dette fotografiet, som er tatt ved trappen man ser i figur 3.7, er flere arter identifisert. Hagesalongen kan skimtes bak palmebladene.

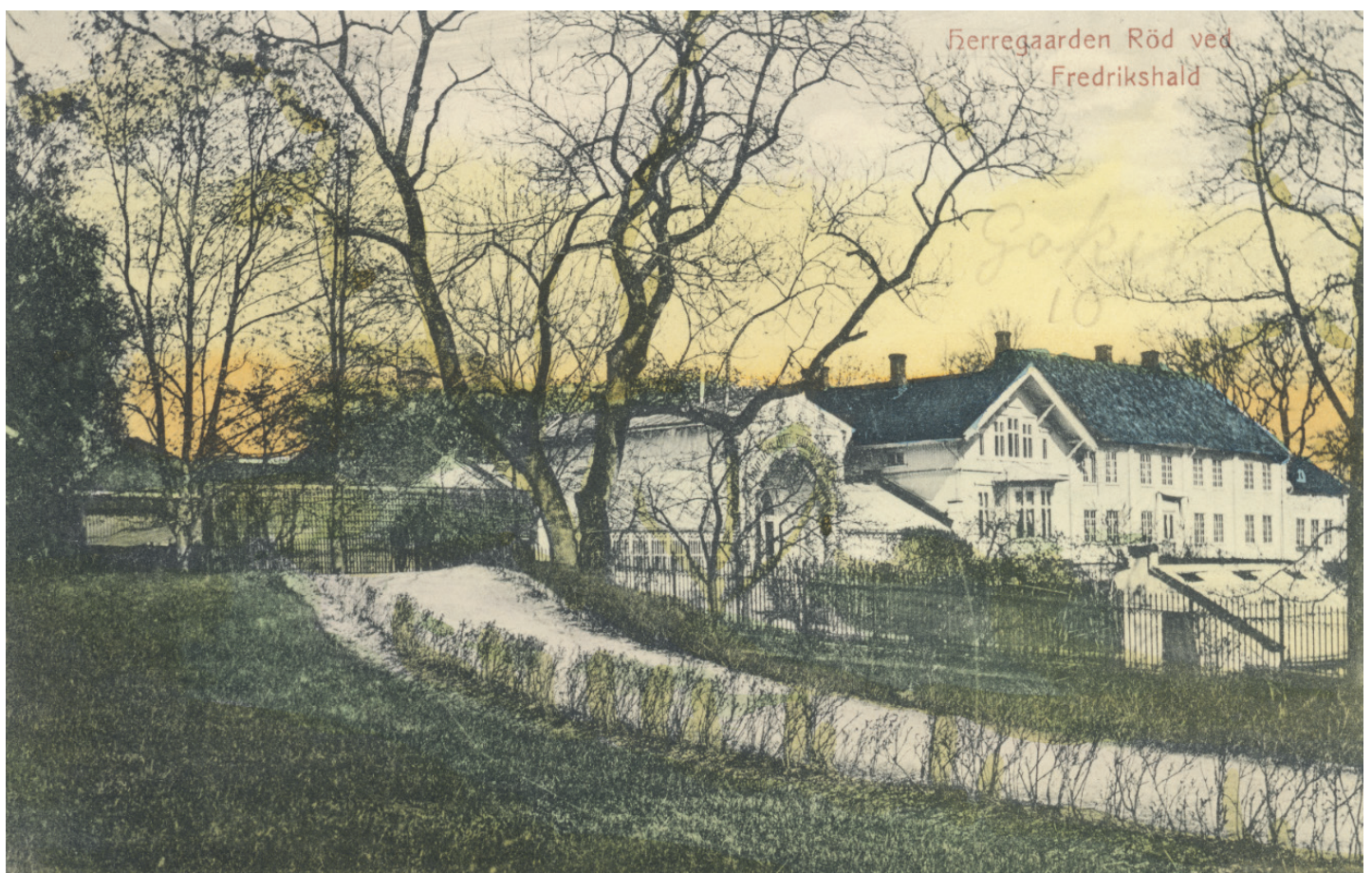
Figur 3.8. Fotografi av potteplantene foran fasaden fra rundt 1890.

Figur 4.0. Plantolkning av palmehusets interiør.

De sammenkoblede drivhusene

Mest sannsynlig er de to drivhusene som står koblet sammen vest for hagesalongen, de samme som de skriftlige kildene forteller at ble oppført under Peter Martin Anker den eldre i 1862 (Anker-Rasch, 2006, 29). Drivhusene ble opprinnelig bygd på hver sin side av hagesalongen, og drivhuset som da stod mellom salongen og hovedhuset, ble kalt vinterhagen. Denne ble under ombyggingen i 1902 trolig flyttet mot vest slik at de to drivhusene ble knyttet sammen, og palmehuset ble bygd i dets sted. Det som umiddelbart kan fremstå som et påbygg til det østre drivhuset, er med andre ord bygd på samme tid, noe som forklarer hvorfor størrelser og detaljer er mer eller mindre identiske. Postkortet fra Fridtjof Nansens arkiv (figur 4.1) viser hvordan hovedfasaden så ut før palmehuset ble bygd. Fotografiet viser også den vestre fløyen slik den så ut etter ombyggingen i 1875 med karnapp og større takutspring.

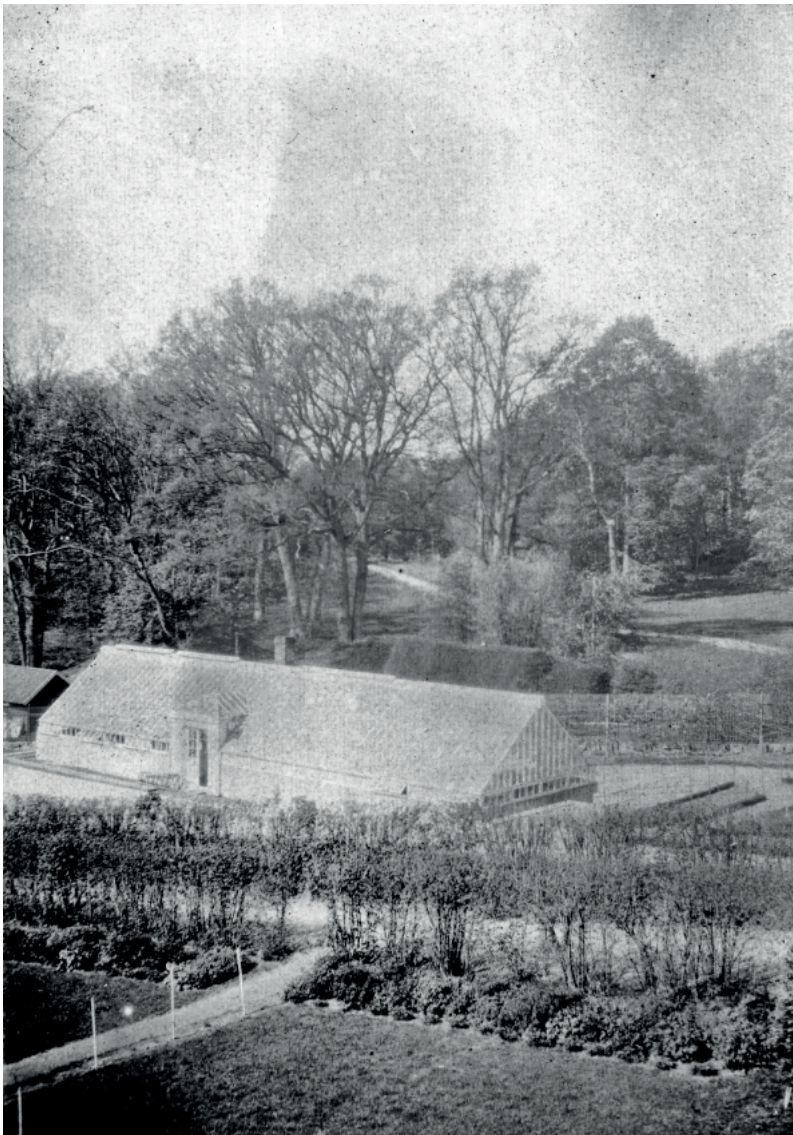

Figur 4.1. Postkort fra Fridtjof Nansens arkiv, tatt før 1900.

Det er så å si ingen informasjon tilgjengelig om hva de to drivhusene ble brukt til. Ettersom de heller ikke ble gitt noen andre betegnelser, kan man anta at de ble brukt til mer praktiske formål enn vinterhagen og hagesalongen, som dyrking av grønnsaker eller sommerblomster. Denne antakelsen forsterkes også av drivhusenes nærhet til gartnerboligen.

Det frittstående drivhuset

Det frittstående drivhuset ble bygd i 1912 og erstattet da to tverrliggende drivhus som hadde stått på samme sted tidligere. Oppføringen av dette drivhuset var en del av de større endringene som ble gjort i hagen under Marius Røhne mellom 1911 og 1916, da hagen fikk en stram og nyformalistisk stil (Bruun, 1960, 5). I likhet med de to sammenkoblede drivhusene er det lite informasjon tilgjengelig om hva det frittstående drivhuset ble brukt til, men mest sannsynlig ble det også her dyrket grønnsaker og sommerblomster. Fra de historiske fotografiene kan man se at drivhuset hadde en pipe, hvilket indikerer at det ble varmet opp og huset planter på vinterstid. Drivhuset er også plassert som et utsiktspunkt i parterrehagen, hvilket var vanlig for perioden (Cock-Clausen, 1999, 61-63). Drivhuset ser ut til å ha vært fundamentert på høymur, og det var også plassert et espalier mot murens sørside der det vokste klatreplanter (figur 4.2). Bygningen var gravd delvis ned i terrenget, noe som trolig skyldtes terrengforskjellene mer enn behovet for isolering.

Figur 4.2. Fotografi av det frittstående drivhuset datert til før 1917. Dette drivhuset er det samme som er tegnet inn i Røhnes oppmåling fra 1916. Drivhuset ble trolig bygd rundt 1912, da det som før var to enkeltstående drivhus ble bygd om til ett.

Drivbenker

Nedenfor det frittstående drivhuset var det anlagt drivbenker. I Norge nevnes drivbenker i litteraturen allerede på slutten av 1600-tallet, men det er uvisst når de ble tatt i bruk på Rød. Drivbenkene man vet har stått der, fulgte imidlertid datidens anbefalinger om plassering etter himmelretningene og lå sørvendt i det skrånende terrenget (Cock-Clausen, 1999, 49-55). I disse ble det mest sannsynlig dyrket grønnsaker og blomster. Drivbenkene ble varmet opp av en blanding av hestemøkk og halm, som ved gjæring avga varme. Om natten ble det lagt halmmatter eller bastmatter over, og man kunne også dekke glassrammene med treskodder om nødvendig (Skard, 1963, 67).

Oppsummert om drivhusene

Det er påfallende hvor mye mer det finnes av fotografier og informasjon om hagesalongen og palmehuset i de skriftlige kildene enn de mer funksjonsorienterte drivhusene. Fra 1862 ble det satt et klart skille mellom drivhus til pryde og nytte på Rød, og det går tydelig frem av kildene hva som ble ansett som mest interessant. Gartneriet har tradisjonelt vært en viktig del av mange historiske hageanlegg, men representerer i dag en skjult del av mange herregårders historie. De funksjonelle verdiene er ofte underordnet de estetiske i hagekunsthistorien, og dette er også tilfellet når det gjelder Rød. I samtiden var man stolt av gartneriet, noe som er tydelig fra plasseringen helt vest i formalhagen. Gartneriet med tilhørende drivhus, drivbenker og kjøkkenhage var riktignok forskjøvet fra akse som går fra hovedhuset, men ble like fullt forstått som en viktig del av anleggets helhet. Det er derfor interessant at hele dette området er fullstendig borte i dag.

ROSEPARTERRET

Roseparterret har i nyere tid blitt rekonstruert etter fotografier og kart fra starten av 1900-tallet, hvilket gjør det enklere å skulle sammenlikne utviklingen gjennom historien. Planen for hagen fra 1856 viser en form for ornamental beplantning i området hvor roseparterret i dag står, men formen likner ellers ikke nevneverdig. Dette området var gjenstand for en del større endringer i perioden mellom 1856 og 1916, og den opprinnelige beplantningen er derfor antakeligvis en forgjenger til dagens roseparterre.

Figur 1.5 Utsnitt

Figur 1.6 Utsnitt

Figur 4.3

Fra venstre: Plan fra 1856, 1916 og flyfoto 2021. Formen på roseparterret i Røhnes oppmåling er svært lik dagens utforming, med unntak av at det øverste og det nederste feltet har blitt rundere.

Ettersom Enger fotograferte deler av hageanlegget etter at Røhnes idéer ble realisert, bidrar fotografiene med mye utfyllende informasjon om roseparterrets utforming. Noe av det mest iøynefallende i fotografiet fra 1917 er det frittstående drivhuset, som kommer til syne i bakgrunnen. Foran dette er det plassert kjegleformede busker i pottes, som må ha fungert som et slags gjerde ved muren som var bygd opp mellom roseparterret og drivhuset. I selve roseparterret stod det fire espalierer som var dekket med klatreplanter. Disse er enten de samme som står der i dag, eller fungerte som mal for senere rekonstruksjoner. Om de faktisk var bygd i stål i 1915, er det ikke usannsynlig at det er de samme espalierene man ser på bildet fra 2022. Ellers er de kjegleformede buskene som rammet inn de midtre feltene i roseparterret, fullstendig borte i dag. I tillegg har ligusterhekkene i det øverste og nederste midtfeltet gått fra å være åttekantede til å bli sirkulære.

Figur 4.4

Figur 4.5

Fra venstre: Fotografi av Enger fra 1917 og bilde fra 2022. Det er enkelte forskjeller i utformingen av roseparterret, men stort sett er dagens situasjon svært lik situasjonen i 1917.

I disse fotografiene er roseparterret avbildet nedenfra. Det er store forskjeller mellom Engers fotografi fra 1917 og Bruuns bilde fra 1960: man kan tydelig se hvordan mangel på skjøtsel og en generell nedprioritering av hagen førte til at området mistet mye av sin opprinnelige skjønnhet. Det var nok i løpet av dette tidsrommet at ligusterhekkene i det øverste og det nederste midtfeltet gikk over til å bli sirkulære, antakeligvis for å gjøre formklippingsarbeidet enklere for gartneren. På Bruuns fotografi kan man videre se at grusgangene har blitt til plenetråkk, samt at det meste av vegetasjonen i bedene var blitt tatt ut. Vegetasjonen som fikk bli stående, skulle sannsynligvis bidra til å skape symmetri i hasselgangen. Det er også mulig at Bruuns fotografi ikke beskriver situasjonen slik den egentlig var, men i stedet ble tatt når plantene ble skiftet ut. Dette underbygges blant annet av at det er åpen jord i bedene, hvilket skaper mer arbeid enn skjøtsel av rosene som egentlig skulle stått der. Det er derimot mye løv på vegetasjonen rundt roseparterret, og inntrykket er at anlegget på denne tiden var svært dårlig skjøttet selv når man legger godviljen til.

Figur 4.6

Figur 4.7

Fra venstre: Fotografi av Enger fra 1917 og bilde av Bruun fra 1960. I 1960 var roseparterret betydelig redusert, og det kommer klart frem at det hverken ble skjøttet eller brukt. I tillegg ser man at drivhuset bak roseparterret har blitt skiftet ut; vinduene er endret, inngangsdøren later til å ha blitt fjernet, og det har blitt lagt inn glass i taket. Grunnen til denne ombyggingen var antakeligvis et ønske om å produsere mer planter for å få Rød til å gå rundt økonomisk i etterkrigstiden.

HASSELGANGEN

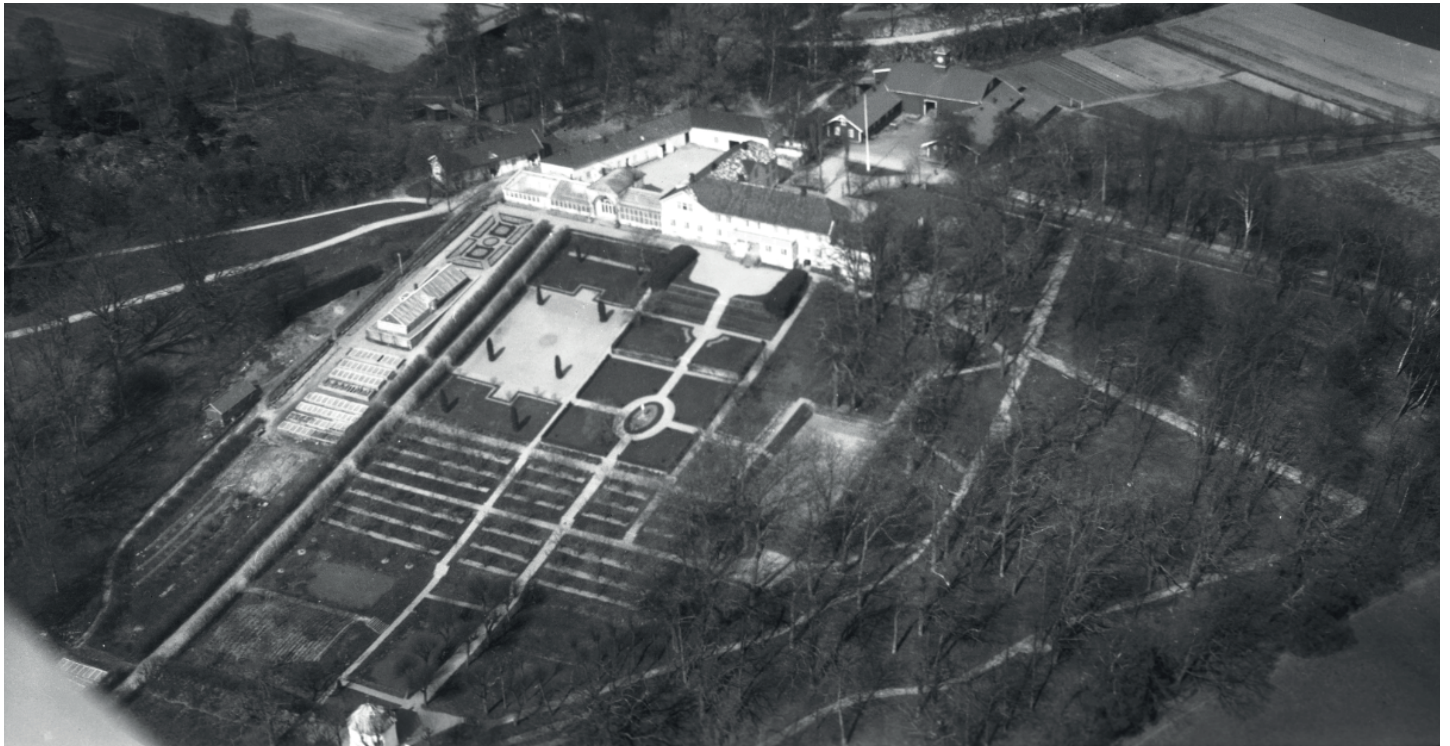
Hasselgangen har vært en del av hageanlegget siden 1800-tallet og ble trolig plantet av Peter Martin den eldre og Thrine. Det kan også hende den allerede var plantet da Grosch malte sin avbildning av Rød i 1810, da det er mulig å skimte noe som likner hasselgangen foran drivhusene som står til venstre for hovedhuset. Hasselgangen har sannsynligvis lenge spilt en viktig rolle i å stramme opp formalhagen og øke graden av symmetri i anlegget.

Figur 2.9

Den første mer sikre kilden om hasselgangens eksistens er 1856-kartet fra De Ankerske Samlinger. På dette kartet kan man se en tydelig akse som går fra drivhusene ned til batteriet. I tillegg kan man også se en tydelig tverrakse, men det er ikke mulig å avgjøre hva beplantningen der bestod av. Man kan dog tenke seg at det var hassel plantet også der. Videre viser kartet at lindetunellen som var anlagt nede ved lysthuset, ble tegnet inn på samme måte som hasselgangen, hvilket tyder på at kartografen ikke skilte mellom ulike typer vegetasjon. Likevel fremstår hasselgangen med den tilliggende tverraksen som et svært viktig element i anlegget, der den deler inn hagen i fire partier. Utgangene ved hasselgangens ender er tegnet inn annerledes på Røhnes kart enn slik dagens situasjon er, noe man kan anta er et resultat av unøyaktige oppmålinger. Av den grunn er det nærliggende å tro at åpningene i hasselgangen har vært der siden 1856 eller tidligere.

Formalhagens akse følger ikke byggets orientering, men virker heller å være basert på et ønske om å anlegge en siktlinje fra hovedbygningens inngangsdør til lysthuset. Dette gjør at hele formalhagen ligger noe forskjøvet fra bygningene. Drivhusene som stod i tilknytning til hovedhuset, bidro også til å forskyve bygningsmassens midtpunkt og skape ubalanse. Hasselgangen ble nok plantet nettopp her for å ramme inn hovedbygningen i større grad og gjøre anlegget mer symmetrisk. I tillegg bidro vegetasjonen til å skille mellom kjøkkenhagen og formalhagen. I sin bok om norsk hagekunst fra 1916 beskriver Schnitler dette aspektet ved hageanlegget på Rød: «Rød ansees som et av de fornemste verker i gammel norsk hagekunst, men likevel lider den som komposisjon under en viss mangel på enhet fordi den ikke er konsentrert om parterret som hovedmotiv. At husets brede fasadevirkning til den ene siden av hagen har vært til hinder for å anbringe parterret sentralt har i noen grad brakt helheten ut av balanse» (Schnitler, 1916, 96-97).

Figur 4.8. Flyfoto datert til ca 1930.

Gjennom tidene har hasselgangen hatt ulike funksjoner og blitt skjøttet på ulike vis. Hasselgangen fikk sannsynligvis vokse nokså fritt på 1700- og 1800-tallet, da både Tank- og Anker-familien skal ha samlet nøtter blant hekkene og gitt gangen kallenavnet nøttealléen. Det har også blitt drevet jakt på ekorn i hasselgangen. På fotografiene kan man se at hasselgangen ikke er like høy som den en gang var og nå er beskåret ned til en høyde på rundt to meter. Den fremstår likevel som en fri hekk, uten tydelig formklipping.

Figur 4.9. På bildene fra starten på 1900-tallet ser hasselgangen stort sett slik ut, med noe fri utforming og klippet ned til en høyde på rundt to meter. Dette bildet er fra 1906 og viser sveitserstildetaljene som hagesalongen var utsmykket med frem til Peter Martin den yngre flyttet inn på Rød. Bildet er tatt ved drivhusene som stod på Rød før de ble revet og erstattet av et større i 1912.

På et av Engers fotografier fra 1922 er hasselgangen blitt klippet til en mer geometrisk form, noe som tyder på at Røhne ikke var særlig begeistret for hekkenes tidligere frie utforming. Etter at Rød ble et museum later det derimot til at hekken har fått vokse friere igjen, hvilket går frem av Bruuns fotografi fra 1960 der hasselgangen er bredere og høyere. I tillegg ser det ut til at grusveien er blitt gjengrodd av gress. Dagens situasjon, hvor hekkene har begynt å vokse til sin naturlige høyde, likner 1960-fotografiet.

Figur 5.0

Figur 5.1

Figur 5.2

Fra venstre: bilde fra 1922, 1960 og 2022. Hasselgangen har endret seg noe de siste hundre årene, men sett i en større kontekst var den stramme beskjæringen ikke særlig langvarig. Det som derimot er verdt å legge merke til, er at den opprinnelige grusveien er borte, noe som gjør området mindre tilgjengelig, spesielt på høsten når løvet blir glatt. Trappene trenger også restaurering, da enkelte steiner har flyttet noe på seg.

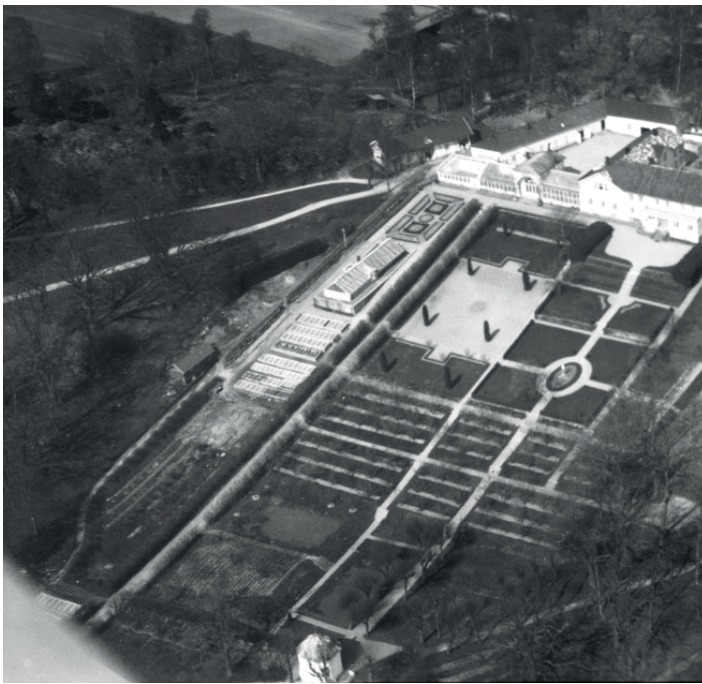
KJØKKENHAGEN

Kjøkkenhagen lå i tilknytning til det frittstående drivhuset vest i formalhagen. Dette er et område som ikke har blitt fotografert eller kildeført i særlig grad, og av det som er tilgjengelig av kilder, er det kun ett fotografi som viser kjøkkenhagen. I fotografiet, som mest sannsynlig er tatt rundt 1915, ser man hovedhuset, palmehuset, hagesalongen og de sammenkoblede drivhusene. Man kan også se at det vokser klatreplanter på hagesalongen, men sveitserdetaljene er nå tatt bort. Det frittstående drivhuset står på en betongsokkel og har også noen klatreplanter som vokser opp langs muren. Foran dette igjen kan man se rekker med drivbenker. Disse er plassert slik at de til enhver tid var utsatt for mye sollys, som ga plantene varme og næring. Med halmmatter som oppvarmingsmetode kunne man trolig dyrke mye forskjellig i disse drivbenkene gjennom hele sesongen. Sannsynligvis brukte beboerne på Rød drivbenkene til å dyrke eksotiske vekster som asparges, som de gjerne viste frem og skrøt av.

Figur 5.3. Fotografi av kjøkkenhagen fra rundt 1915.

Foran drivbenkene kan man også se to bikuber, og antakeligvis er det flere bak buskene. Biene hadde nok flere funksjoner på Rød; de kunne produsere honning til eget bruk og bidro dessuten til å pollinere hagen, der de var særlig viktige for frukttrærne som utgjorde en stor del av hagen på denne tiden. Videre kan man se en rekke bærbusker i forgrunnen, som nok også nøt godt av bienes pollineringsarbeid. I tillegg stod det en liten bygning vest for kjøkkenhagen, hvilket man kan se fra flybilder og på Røhnes oppmåling fra 1916. Denne bygningen, som var bygget på bjelker og hadde inngang i nordenden, kan ha hatt funksjon som bod, lagringsplass og muligens slyngehus til å hente ut honning fra bikubene. Plasseringen i nærheten av kjøkkenhagen og enkelheten i konstruksjonen tyder uansett på at dette først og fremst har vært en praktisk og funksjonell bygning.

Figur 4.8

Figur 1.6

Flyfoto fra 1930 og Røhnes oppmåling fra 1916. I flyfotoet kan man også se en stor hekk bak drivbenkene og det frittstående drivhuset, som nok var oppført for å beskytte parken mot vind og skape et lunere klima i vekstområdet. Denne hekken var sannsynligvis plantet allerede før 1916.

Figur 5.3

Figur 5.4

Sammenlikning av situasjonen i 1915 og 2022. Den mest åpenbare forandringen som er skjedd de siste hundre årene, er at området har blitt fullstendig gjengrodd. Kjøkkenhagen har blitt til plen, og det er ingen rester å finne av det som stod der i 1915, med unntak av en paviljong med informasjon om birøkt som Østfoldmuseene har satt opp.

TUJAPLENEN

Tujaplenen har vært gjenstand for mange endringer gjennom tidene, og i dag er det veldig lite som gjenstår av det opprinnelige uttrykket. I 1856-kartet kan man se hvordan plenen hadde en organisk utforming med slyngende stier og avrundede kanter. Fotografiet fra 1875 viser dette uttrykket, som skiller seg vesentlig fra resten av formalhagen som var strammere og mer geometrisk.

Figur 5.5. Fotografi fra rundt 1875. Til høyre for hagesalongen kan man i fotografiet også se vinterhagen som stod der palmehuset senere ble oppført. Hasselgangen, som her er svært høy og fritt voksende, kan sees i bakgrunnen.

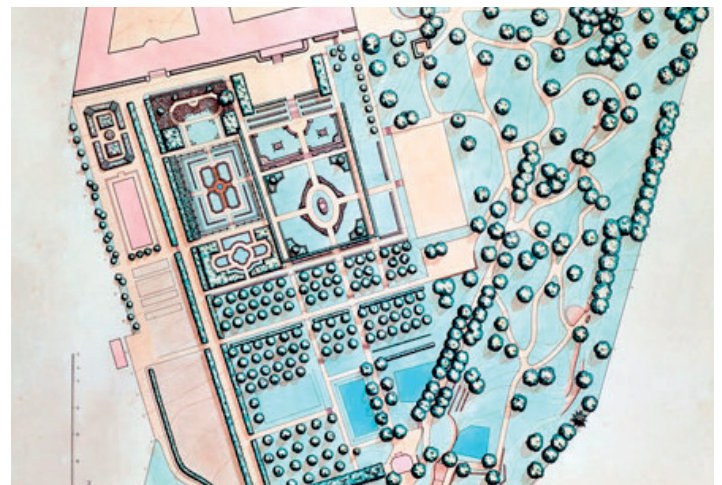
Figur 5.6 Fotografi av fasaden fra før 1912. I dette fotografiet kan man se tujaplenens organiske utformingen, med en avrundet og slyngende gangsti. Bak denne stien er det plantet blomster og et tre. Treet var sannsynligvis et eksotisk frukttré ettersom det var plantet på det luneste og mest solrike stedet i hagen. I dag er dette treet erstattet av en rhododendron.

På et eller annet tidspunkt ble tujaplennen anlagt der stiene en gang gikk. Plenen bestod i hovedsak av klippet plen med tujaer plassert i parterrets hjørner. Mellom tujaene ble det plantet blomster som rammet inn plenen.

Figur 5.7. Fotografi av fasaden fra 1920-tallet.

På Engers fotografi fra 1917 er tujaplennen slik den så ut fra hagesalongen, avbildet. Tujaene er her en del større enn på de eldre bildene. I fotografiet kan man tydelig se et bed i midten av plenen; dette er trolig et av grepene Røhne fikk gjennomført på Rød etter 1916 ettersom bedet ikke er tegnet inn i oppmålingen hans. I bakgrunnen var det anlagt espalierte roser i en v-form, og det er også mulig å skimte en benk. Det er vanskelig å avgjøre om disse elementene fantes i anlegget før Røhnes planer fra 1918, men han later til å ha tegnet dem inn i oppmålingen, slik at det man ser av de nyere fotografiene, bare er en videreutvikling.

Figur 5.8. Til venstre: Fotografi av Enger fra 1917. Til høyre: Røhnes forslaget til ny utforming av hagen fra 1918. Røhne fikk gjennomført en del endringer i hageanlegget, og den største var kanskje murene som ble tilført terrasseringen øst i formalhagen. Tujaplennen ble på sin side ikke like komplisert som det han først planla.

I 1960 var bedet og ornamentikken fjernet fra tujaplennen, som nå fremstod som svært forenklet. Tujaene var dessuten blitt enorme. De fikk derimot bli stående frem til nyere tid, da de ble fjernet fordi man mente de utgjorde en fare som følge av sin høye alder.

Figur 5.9. Fotografi av tujaplennen fra 1910. Tujaplennen fremstod som svært forenklet i 1960.

I dag er det eneste som gjenstår av tujaplennen, selve plenen. I tillegg til at tujaene er borte, mangler området også de andre detaljene som ga det karakter. Det er godt mulig at noe av problemet ligger nettopp i navnet, hvor det både er reduktivt for det som faktisk stod der, og tuja og plen er elementer som ikke er like populære som de en gang var.

Figur 6.0. Fra venstre: Fotografi av Enger fra 1917 og bilde fra befaring i 2022.

3D-FREMSTILLING AV ANLEGGET

Utgangspunktet for fremtidsvisjonene for Rød som beskrives i dette kapittelet, er 3D-modellen som er basert på hvordan anlegget så ut i perioden mellom 1902 og 1915, altså samme periode som tolkningsplanen er utformet etter. Modellen er utarbeidet i kurset Avanserte 3D-verktøy for design og planlegging, som har gått parallelt med 3D-visualisering av historiske landskap.

Figur 6.1. Illustrasjonen viser drivbenkene i front og drivhuset i vest. Hasselgangen er utformet som en formklippet hekk og ligger langs anleggets hovedakse. Til høyre for denne ser man tujaplener med seks tujaer plantet i parallelle rekker. Under tujaplener skimtes det lange staudebedet som ligger på tvers av formalhagen. Fruktrærne sees i front.

Figur 6.2. Når man nå har beveget seg litt nærmere fasaden, kan man se at det ble dyrket sommerblomster i det frittstående drivhuset. Roseparterret i sin helhet kan skimtes like over dette. Som man kan se av illustrasjonen, er drivhuset senket ned i terrenget med en støttemur som omslutter glassfasaden. Foran hovedhuset sees de massive restene etter buksbomhekkene som tidligere strakk seg ned mot Anker-bysten.

Figur 6.3. I denne illustrasjonen ser man roseparterret tydeligere, samt hele den hundre meter lange husfasaden. Roseparterret er fremstilt slik det går frem av Engers fotografier fra 1917, etter at deler av Røhnes planer for Rød ble realisert.

Figur 6.4. I nærbildet av fasaden ser man hvordan de sammenkoblede drivhusene kan ha sett ut fra utsiden. Til høyre for hagesalongen skimtes palmehuset og resten av fasaden som sådan.

Figur 6.5. Denne illustrasjonen viser palmehuset i all sin prakt, med eksotiske planter og en fontene fylt med fargerike gullfisk. Tujaplener og det frittstående drivhuset sees gjennom vinduene, og mot venstre er det også mulig å speide helt over til Sverige. Hagesalongens interiør kan skimtes til høyre i bildet.

RAMME GÅRD - En suksesshistorie fra Vestby

Figur 6.6 Bildet viser Ramme gård med fjorden i bakgrunnen.

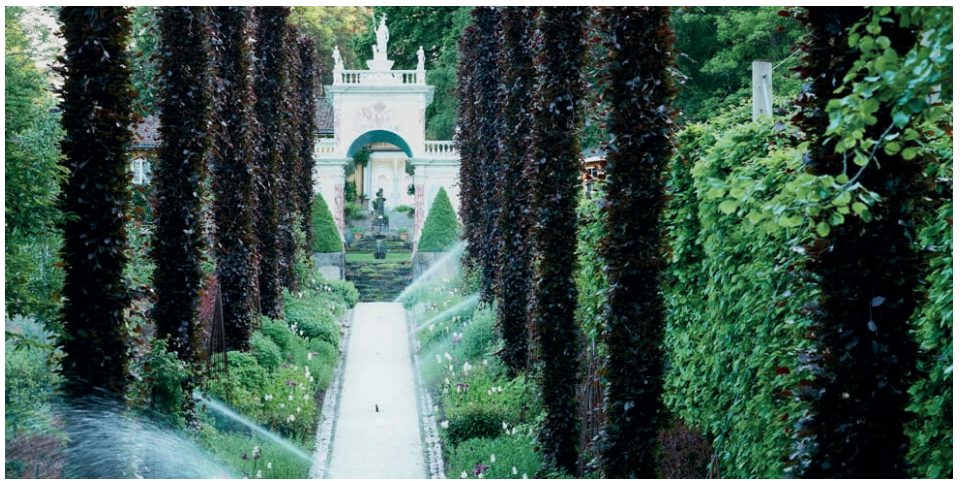

Figur 6.7 Ramme gård ligger rundt 67 000 km nord for Rød herregård i Halden.
Bakgrunnskart fra norgeskart.no

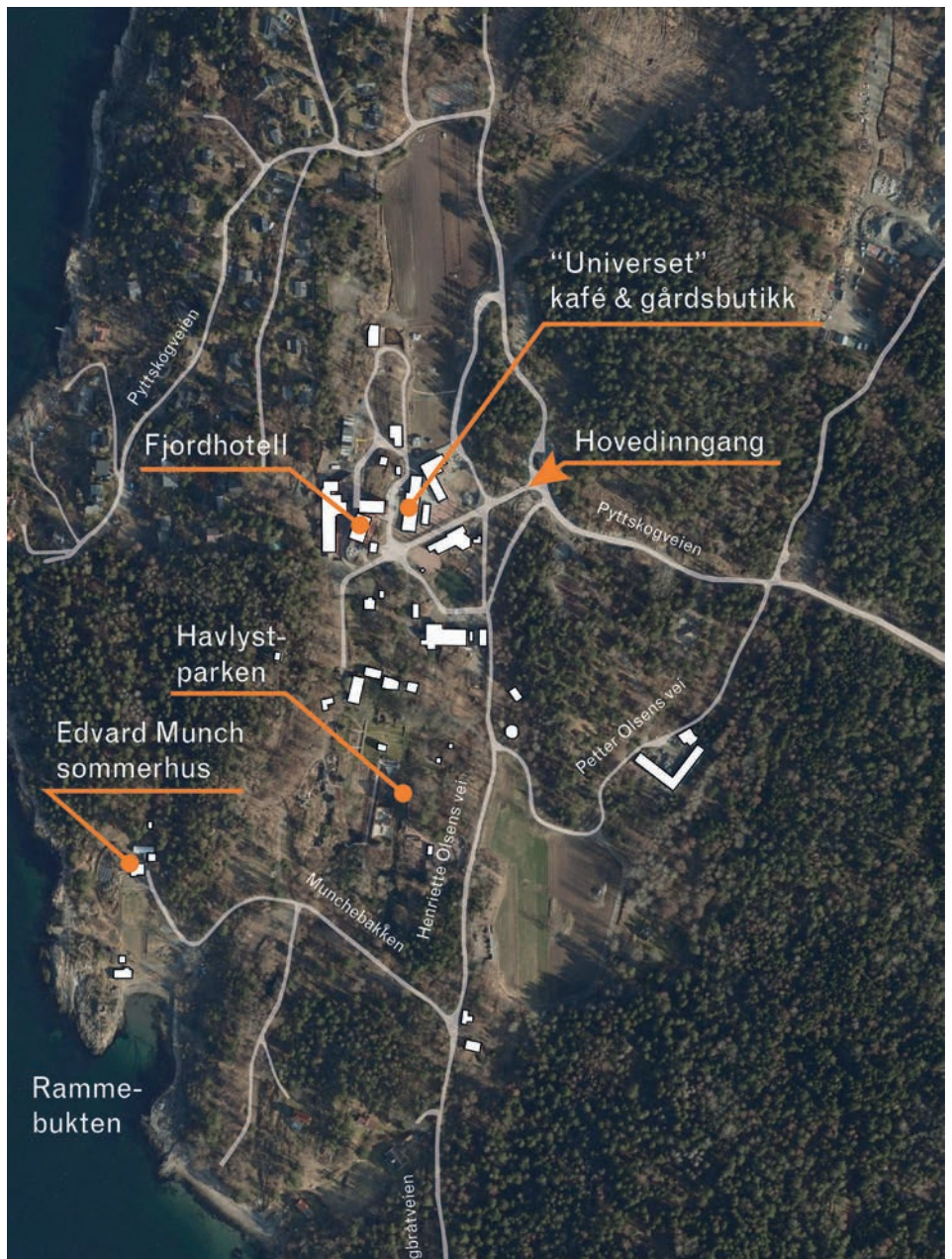
For å fremheve potensialet som ligger i gartneriet ved Rød herregård, er det nyttig å trekke paralleller til et liknende prosjekt som har oppnådd stor suksess. Et slikt prosjekt er Ramme gård som ligger i Vestby kommune, ikke langt unna Halden og Rød. Gården er utviklet av investoren Petter Olsen og har beliggenhet i utkanten av Hvitsten, rett ved fjorden. Stedet har blitt et kultur- og landbruksparadis, der besøkende kan oppleve kunst, et storslagent hageanlegg og et gårdsrom med restaurant og kafé som serverer økologiske, egenproduserte råvarer. På gården finnes det frukttrær, korn, blomster og grønnsaker, samt dyr som hester, kyr, høner, griser, bier, gjess og andre eksotiske fugler (Larsen, 2013).

Komplekset som gården utgjør, består i dag av en kombinasjon av rehabiliterte gårdsbygg og nybygg oppført i tilsvarende stiler fra 1700- og 1800-tallet. På gården finnes det både hotell, drivhus, restaurant, kafé, park og museum, og har altså mye å tilby av opplevelser. Gården selv omtaler seg som en kulturdestinasjon og har en visjon om å gi den besøkende “en helhetlig opplevelse, fra overnatting til bespising og kulturaktiviteter”. (Ramme, u.å.).

Ramme gård er i motsetning til Rød altså ingen herregård, men en besøksgård som også kan vise til en rik historie, blant annet knyttet til Edvard Munch. (Enerhaugen, u.å.). Arkeologiske utgravninger på stedet har avdekket informasjon om at Munch bodde og arbeidet på gården fra 1910, og av den grunn har det restaurerte huset nede ved havet blitt oppkalt etter ham (Ramme, u.å.).

Figur 6.8. Havlystparken er et hageanlegg i barokk stil. Anlegget har utsikt til fjorden og består av en blomsterallé, urtehage, frukt- og rosenlunder, eng, arboret og skulpturer av kunstnere som Frantz og Nico Widerberg (Ramme, u.å.).

Figur 6.9. Oversikt over Ramme gård, som strekker seg ned mot fjorden og det som omtales som “Ramme-bukten”. Bakgrunnskart fra norgeskart.no

Biodynamisk gårdsbruk

Ramme gård har vært drevet økologisk siden 1985, og råvarer som egg, grønnsaker og urter selges til besøkende i gårdsbutikken. De samme råvarene tilberedes også i gårds kaféen og restauranten. Gården er ellers selvforsynt med både fôr til dyrene og gjødsel til åkrene, og fikk i 2012 Demeter-sertifiseringen for å oppfylle disse kravene. Ramme kunne dermed smykke seg med tittelen som biodynamisk gård. Produkter fra slike gårder har ofte høy kvalitet og er også høyt ansett blant førsteklasses restauranter. Demeter-sertifiseringen vitner også om at gården har et mål om å balansere harmonien mellom jord, dyr og planter (Larsen, 2013).

Figur 7.0. Høner leverer økologiske egg på Ramme gård.

Figur 7.1. På Ramme bor det flere gårdsdyr til begeistring for besøkende.

Figur 7.2. Økologisk drift i drivhuset på Ramme.

Universet

Universet på Ramme gård er et flerbruksbygg i murstein med tilsluttet glasshus i viktoriansk stil, som er tegnet av Arkitektene AS. På Ramme brukes universet som gårdsbutikk, selskapslokale og kafé, og er dermed et godt eksempel på hvordan et drivhus kan fylle flere funksjoner (Arkitektene AS, u.å.).

Figur 7.3. Drivhuset som brukes som kafé, sett utenfra.

Figur 7.4. Bildet viser gårdsbutikken på innsiden av et av drivhusene.

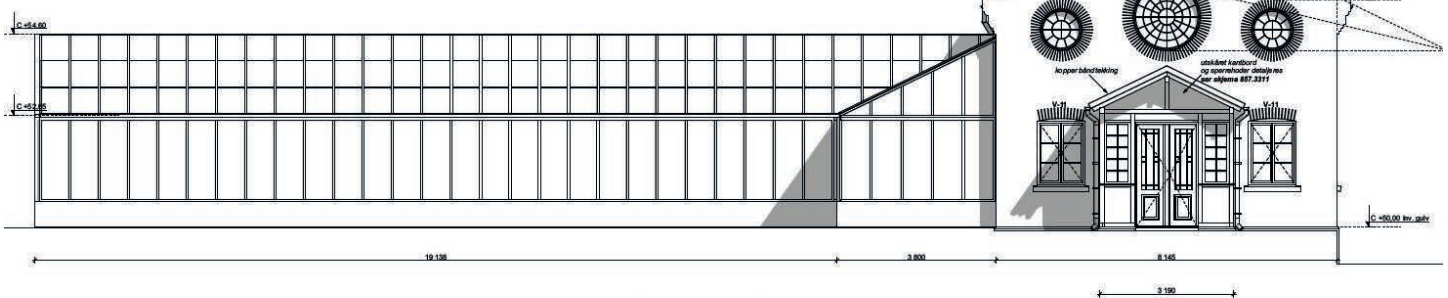

Figur 7.5. På dette bildet ser man drivhuskomplekset med mursteinsbygningene og uteområdet som er tilrettelagt for bespisning.

Figur 7.6. Dette bildet viser hvordan et av drivhusene er duket til selskap.

Figur 7.7. Snitt av mursteinsbygningen til høyre, med tilhørende glasshus i viktoriansk stil til venstre.

fasade mot nordøst

Arkitekturopprørets hederspris 2022

Onsdag den 23. november 2022 fant Arkitekturopprørets årlige prisutdeling sted på Gamle Raadhus Scene i Oslo. Vinneren av årets hederspris var Ramme fjordhotell, tegnet av Enerhaugen Arkitektkontor. Hotellet består av to bygninger, Herberget og Brenneriet, som er oppført i klassiske stiler fra 1700- og 1800-tallet. Arkitekturopprøret skriver i sin omtale av vinnerprosjektet at "denne bebyggelsen fortsetter tradisjoner fra 1800-tallets industriarkitektur og bondebygninger, og viser at funksjoner som museum og moderne hoteldrift kan lages i en gjenkjennelig og tiltalende drakt" (Arkitekturopprøret, 2022).

Figur 7.8 Ramme fjordhotell, vinner av Arkitekturopprørets hederspris 2022.

Ramme gård som en veiviser for Rød herregård

Ramme Gård er uten tvil et anlegg som serverer et helhetlig konsept til de besøkende. Arkitekturopprørets hederspris, Demeter-sertifiseringen og deres brede spekter av aktiviteter vitner om suksessen prosjektet har oppnådd. Det økologiske og biodynamiske gårdsbruket med servering og salg av egenproduserte råvarer viser hvordan et historisk anlegg kan tilpasses dagens publikum, samt hvordan et gartneri i drift kan utfylle en ellers klassisk hage. Det er flere viktige likheter mellom Ramme og Rød, blant annet har begge anleggene en forankring i og et helhetlig fokus på å formidle lokalhistorie, samtidig som deler av hagene er utført i klassisk stil. I tillegg har begge anleggene beliggenhet i nærheten av havet, som de da også har utsikt mot. Rød fungerer på sin side i hovedsak som park og museum, og har kun en mindre kafé på forsiden av hovedhuset som ikke relaterer seg til resten av anlegget for øvrig. Ramme har i tillegg til disse funksjonene også et velfungerende gartneri, hotell, restaurant og et rikt kulturtilbud. Dette har fått oss til å reflektere over hvilket potensial som ligger i den fremtidige utviklingen på Rød herregård, særlig med tanke på gartneriet.

FORVALTNING OG RESTAURERING

Ved ethvert omfattende restaureringsprosjekt vil det stilles spørsmål om den økonomiske kostnaden er verdt den potensielle gevinsten. Rekonstruksjons- og restaureringsprosjekter kan fort koste store summer, men med midler fra statlige, fylkeskommunale og kommunale satsinger, samt andre enheter som deler ut midler til slike prosjekter, har man mulighet til å gjenskape kulturhistoriske verdier. Parken på Rød og det omkringliggende området brukes av lokalbefolkningen som turområde, i tillegg til å fungere som læringsarena for barn som besøker Østfoldmuseene. En istandsetting av store deler av parken er allerede startet og til en viss grad fullført, blant annet er roseparterret allerede rekonstruert etter planene fra 1900-tallet, mens restaureringen av murene ved eremitthytten pågår i disse dager. Restaurering og rekonstruksjon av historiske hageanlegg gjør ikke bare at man sett pris på området sine egne historie i større grad, men bidrar også til å vekke nysgjerrighet og formidle historisk kunnskap. En videre satsing på restaurering av gartneridelen på Rød vil trolig gjøre at flere oppsøker herregården, og vil også være et viktig element i formidlingen av kunnskap om historie og økologi.

Riksantikvarens veileder for grøntanlegg

I 2020 utarbeidet Riksantikvaren en veileder i forbindelse med at ansvaret for fredede grøntanlegg i statlig eie ble flyttet fra Riksantikvaren til den regionale kulturminneforvaltningen. Veilederen beskriver hvilke aspekter som er viktige ved restaurering av historiske grøntanlegg, og vil være nyttig å ta i betraktning ved en eventuell fremtidig utvikling av Rødsparken. I veilederen legges det særlig vekt på vegetasjonens tendens til å utvikle og endre seg over tid. Noen av disse prosessene kan styres av skjøtsel, men ikke alle. Veilederen beskriver også hvilke krav som stilles til vernede grøntanlegg med følgende hovedpunkter:

- "Det er bedre å skjøtte og vedlikeholde enn å reparere, og det er bedre å reparere enn å skifte ut.
- Det skal gjøres så lite inngrep i anlegget som mulig. Opprinnelige og originale elementer skal bevares.
- Tradisjonelle eller opprinnelige materialer, konstruksjoner og metoder skal benyttes, noe som også omfatter vegetasjonen i grøntanlegget (Riksantikvaren, u.å.)."

Anlegget på Rød er ikke fredet, men disse punktene utgjør likevel en god overordnet instruks for hvordan man skal gå frem ved restaurering av historiske anlegg. Videre formulerer veilederen enkelte utfordringer knyttet til restaurering, der den største er mangel på kunnskap. Den tydeliggjør også viktigheten til fagkompetanse og trekker frem landskapsarkitekten som den enheten som er best egnet til å se totaliteten av arbeidet med å ivareta fredede grøntanlegg.

De viktigste kildene til kunnskap om det aktuelle grøntanlegget er skriftlige og billedlige kilder, det fysiske anlegget og eventuelle undersøkelser i grunnen. Som metode har vi selv benyttet de to førstnevnte aktivt for å finne informasjon om og kartlegge Rødsparken denne høsten. Ved å studere

de kildene vi har fått tilgang til, og supplere disse med egne undersøkelser har vi dannet et solid grunnlag for å kunne tidsbestemme og kartlegge hagens historie gjennom de siste hundre årene. Hagen selv har fortalt mye av sin egen historie; under en av befaringene våre til herregården denne høsten fant vi blant annet stolpefestene til gjerdet som en gang stod på muren som gikk langs kjøkkenhagens vestre flanke. Langs muren fant vi også flere hull med lik avstand mellom. Disse hullene, som var 20-40 centimeter i diameter, kan tyde på at det har stått en trekke på stedet, hvilket forklarer mer av det man ser på Røhnes oppmåling fra 1916. Et annet funn vi gjorde, var muligens å avdekke en tidligere grusvei. I muren befant det seg nemlig en flattliggende steinkloss som skilte seg fra de andre. Denne kan ha fungert som et trappetrinn på en vei som gikk videre inn i den vestlige

Figur 7.9. Bilder fra befaring til Rød høsten 2022. På det første bildet ser man den flattliggende steinen som kan ha fungert som trappetrinn. På de to andre ser man henholdsvis stolpefestet og et av hullene i plenen.

Utfordringer med forvaltning av Rød som et historisk grøntanlegg

Ifølge Riksantikvaren er mangelen på en oversikt over grøntanlegg av nasjonal verdi den største utfordringen med forvaltning av grøntanlegg (Riksantikvaren, u.å.). I tillegg trekkes også mangelen på kunnskap om det enkelte anlegg frem som en viktig utfordring. Således kan man si at de største hindringene for restaurering og rekonstruksjon av historiske anlegg er mangel på generell kunnskap om verdiene som fantes, og detaljert kunnskap om hvordan anlegget var utført. I denne og de andre rapportene om Rød herregård som har blitt utarbeidet denne høsten, er det nettopp dette som har vært fokuset. Målet har dermed vært å bidra med kunnskap som vil styrke forvaltningen av Rød som et historisk grøntanlegg.

Det er flere ting som derimot kompliserer saken, blant annet at parken man i dag ser, er en del av en prosess der hagen kontinuerlig har endret og fremdeles endrer utforming. Ulike deler av parken er også blitt prioritert ulikt gjennom historien. Rødsparken er dermed en palimpsest, et gresk begrep som betegner et pergament hvor håndskriften er blitt visket eller skrapet bort, for så å bli brukt om igjen. Dette begrepet brukes av Riksantikvaren for å beskrive steder hvor ulike perioder og funksjoner viser seg som ulike historiske lag (Riksantikvaren, u.å.). Et av mange eksempler av en palimpsest på Rød er hasselgangen, som i dag går som én akse fra huset ned mot batteriet. På kartet fra 1856 kan man derimot se at hasselgangen en gang hadde et senterpunkt, og at den gikk i to retninger derfra. Denne tverraksen av hassel forsvant for lenge siden og er vanskelig å se for seg når man besøker Rød i dag. Likevel står den andre aksen igjen som et vitne på det hasselgangen en gang var.

Dette trekker dermed frem en helt ny diskusjon i debatten om å restaurere eller rekonstruere et anlegg tilbake til slik det så ut en gang i tiden. Hvorfor skal man rekonstruere anlegget til slik det så ut i 1900? Hvorfor ikke 1800? Eller 1850? Motstående syn vil stadig møtes, og ofte vil en diskusjon om hva som har mest verdi dukke opp. På Rød kan man for eksempel se at mye av formalhagen endret utforming mellom 1856 og 1915, blant annet har både roseparterret, tujaplennen og området øverst ved inngangen til hovedhuset endret seg mye. Hvilken av disse epokene skal man da velge å gjenskape? Som regel står man igjen med ulike spor fra de ulike epokene. Roseparterret har allerede blitt rekonstruert til slik det så ut på Røhnes oppmåling fra 1916, og mye av grunnen var nok at mange av elementene, som espalierene i metall, fortsatt fantes i parken. I tillegg er det mange gode fotografier av hvordan roseparterret så ut i denne perioden tilgjengelig, mens de billedlige kildene fra 1800-tallet stort sett begrenser seg til kart.

En annen måte å møte denne problemstillingen på, er å studere hva finnes i andre anlegg i nærheten. På Rød har formalhagen fungert som formalhage og landskapsparken som landskapspark så lenge man har sikre kilder på utformingen. Andre steder derimot, særlig utenfor Norge, kan man finne eksempler på formalanlegg som har blitt myknet opp til landskapsparker. I slike tilfeller vil det være relevant å sammenlikne med andre anlegg fra perioden før man eventuelt velger å fjerne landskapsparken til fordel for en rekonstruksjon av formalanlegget. I noens øyne vil nok en rekonstruksjon overgå interessen for å bevare landskapsparken, hvilket sender et klart signal om hva man anser har størst kulturhistorisk verdi.

REFLEKSJONER FOR FREMTIDEN

I denne rapporten har vi hatt som mål å kartlegge hvilken plass de historiske drivhusene og gartneriet har hatt i hageanlegget på Rød herregård gjennom historien. I dag er anlegget et resultat av forenklingen som har foregått de siste hundre årene, og ingen av drivhusene som fremdeles står, fyller sin opprinnelige funksjon. Gjennom vår kartlegging har vi slått fast at drivhus har vært en sentral del av hagen på Rød siden slutten av 1700-tallet, og at disse har blitt skiftet ut og blitt brukt til ulike formål gjennom tidene. Rundt 1915 stod det totalt fem drivhus på tomten; enkelte ble brukt til å dyrke sommerblomster og grønnsaker, mens andre hadde en ren rekreasjonell funksjon. Slik det fremgår av kildene, hadde altså drivhusene og gartneriet en viktig plass i hageanlegget, og det er derfor interessant at ingen av disse er prioritert i den restaureringen som nå foregår på herregården. Vi har derfor også hatt et ønske om å formidle noen av de verdiene vi mener drivhusene vil kunne tilføre Rød den dag i dag.

Vår oppfatningen av hagen i dag er at den er noe mangelfull. Med Haldens planlagte utbygginger i bakhodet mener vi at det ikke bare er viktig å få kartlagt flere av Røds historiske lag, men også å gi anlegget en funksjon utenom det å være museum og park. Det vi ønsker, er større kulturhistorisk og kulturell tyngde i form av et bredere spekter av opplevelser og historisk formidling. Dette vil neppe

Figur 8.0. Bildet viser drivbenker, bikuber og kjøkkenhage i vest-enden av hageanlegget. Med dette vil vi illustrere hvordan gartneriet kan gjenoppstå og brukes, her med utsalg av egendyrkede grønnsaker og honning.

Figur 8.1. Illustrasjonen viser palmehuset, hvordan det stod tidlig på 1900-tallet. Vi tror at dette vil være spennende og bidra til lek og lærdom for små og store.

skje med mindre man utforsker potensialet som ligger i en videreutvikling av de mer skjulte historiske lagene på Rød.

Palmer og poteter

Et storslagent anlegg for pryd og prakt har selvsagt sine kvaliteter, men det er likevel noe med denne typen maktdemonstrasjoner som hører fortiden til. I vår tid krever mennesket stadig mer av sine omgivelser, som man i større grad forventer at skal samsvare med den enkeltes behov og ønsker. At nettopp Ramme fjordhotell vant Arkitekturopprørets hederspris 2022 er et godt eksempel på dette. Også Rød kan nyte godt av en modernisering basert på historien, som også består av kapitler om potetutsalg i mellomkrigstiden og ikke bare om sosietetslivet. Ramme gård kan også fungere som en inspirasjonskilde i så henseende; anlegget viser hvordan en kan formidle et steds lokale historie, samtidig som man tilpasser seg den besøkende ønsker. På Ramme finnes det også et gartneri i full drift, som komplimenterer resten av den klassiske hagen. Dersom Rød også reetablerer sitt gartneri, vil det ikke bare være en referanse til fortiden, men også et uttrykk for dagens tanker om urbant landbruk og økologisk dyrkning.

For noen av elementene som er blitt trukket frem i denne rapporten, er det den kulturhistoriske verdien som veier tyngst. I denne kategorien er blant annet palmehuset, som stod på herregården fra 1903 til 1960-tallet. I dag står det et arkivbygg på samme sted, og mange vil nok kunne enes om at dette har vært et tap for Rød. Palmehus og historiske drivhus generelt er en del av hagekunsthistorien som

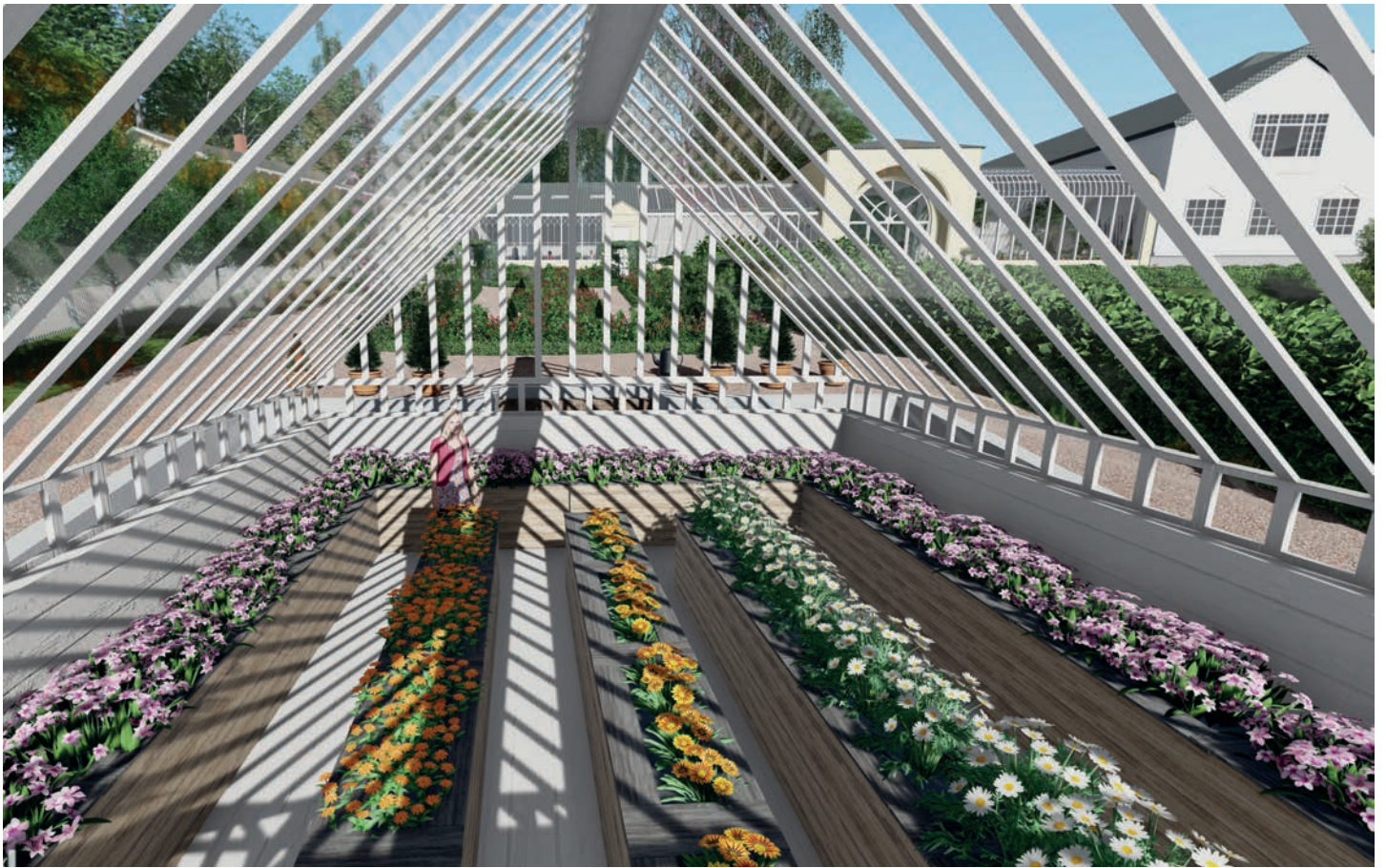
det er blitt bevart svært lite av, og hva gjelder Norge finnes det omtrent bare informasjon om disse i botaniske hager. Samtidig må man stille seg selv spørsmålet om hvorfor det er akkurat palmehuset som skal rekonstrueres, og ikke et av de andre drivhusene i stedet. I Røds tilfelle ble vinterhagen som ble revet for å gjøre plass til palmehuset, flyttet og modifisert til å passe ved siden av drivhuset som stod vest for hagesalongen. Således kan man argumentere for at palmehuset utgjorde et mer unikt element i hagen og dermed er mer verdifullt å rekonstruere.

Et annet slikt element er kjøkkenhagen, som sannsynligvis har vært en del av parken på Rød svært lenge. I dag er det kun plen i dette området, og av den grunn mener vi at det å gjeninnføre drivbenker, bærbusker og eventuelt bier på stedet ikke bare fyller plassen med noe hensiktsmessig, men også vil kunne bidra til formidling av Røds historie. Når det gjelder det frittstående drivhuset, er saken mer komplisert. Dette området er i dag også dekket av plen og har ingen åpenbar funksjon. På den andre siden var dette drivhuset kun ett av flere som har stått på samme sted gjennom historien, og det er fremtredende grunn til at et av disse ikke skulle blitt rekonstruert i stedet. Det som derimot er tydelig, er at drivhus lenge har vært en viktig del av anlegget på Rød, men at de stadig har blitt revet og ombygd for å gjøre dem mer egnet til sitt formål.

Frukthagen nederst i formalhagen er en annen del av parken på Rød som bestod lenge, frem det en gang ble forenklet og gjort om til store gressarealer. For å vurdere hvorvidt det vil være gunstig å gjenskape frukthagen må man særlig vurdere skjøtselshensynet. Trærne stod i åpen jord, hvilket

Figur 8.2. Her ser vi hvordan drivhuset som nå er revet, kan gjenoppstå og brukes til dyrking av grønnsaker og andre nyttevekster.

Figur 8.3. Nordenden av samme drivhus som i figur 8.2, her med utsalg av sommerblomster.

Figur 8.4. Dette bildet viser dagens kontorbygg omgjort til restaurant. Her skal man kunne nyte en kopp kaffe og mat tilberedt og dyrket på Rød, mens man skuer nedover formalhagen og utsikten mot Sverige.

gir gunstige vekstvilkår, men til gjengjeld stiller høye krav til skjøtsel. Alternativt kunne man plantet trærne uten å ha åpne rekker med jord, men man må i så fall vurdere de andre hensynene som følger med en stor frukthage, som beskjæring, fruktplukking og liknende. Denne delen av skjøtselen, og da spesielt plukkingen av frukt, kunne derimot fungert som en læringsaktivitet for besøkende på museet, slik som på andre besøksgårder.

Noen siste ord til ettertanke

Det er med andre ord mye uutvunnet potensial som ligger i drivhusene og gartneriet på Rød, men det knytter seg også en del begrensninger til et eventuelt restaureringsprosjekt. De største utfordringene er mangelen på konkret kunnskap om historien og en generell usikkerhet om hvordan anlegget har utviklet seg i detalj. Forhåpentligvis vil både vår og våre medstudenters rapport kunne bidra til å belyse viktige og glemte aspekter ved Røds historie, som kanskje en gang i fremtiden vil kunne skape nye verdier på herregården.

LITTERATURLISTE

Anker-Rasch, Ole. 2006. *Christian August Anker: Industripioner og gründer fra Rød Herregård*. Oslo: Andresen & Butenschøn A/S.

Arkitektene AS. U.å. "Ramme gård - universet". <http://www.arkitekteneas.no/nybygg-1/ramme-grd-universet>

Arkitekturopprøret. 2022. "Arkitekturopprørets prisutdeling 2022". <https://www.arkitekturopproret.no/>

Arntzen, Jon Gunnar. 2022. «Herregård». *Store norske leksikon*. <https://snl.no/herreg%C3%A5rd>

Bakke, Jens, mfl. 2021. "Det gode livet på landet". Bygg og bevar. <https://www.byggogbevar.no/pusse-opp/inspirasjonsartikler/det-gode-liv-paa-landet>

Bruun, Magne. 1960. *Rød herregård, Halden*. Notatskriv fra Magne Bruuns samling i Arkiv for norsk landskapsarkitektur ved NMBU.

Bruun, M. 2022. "Hagekunst". *Store norske leksikon*. <https://snl.no/hagekunst>

Cock-Clausen, Søren. 1999. *Drivhuset i 1700-tallet*. Frederiksberg: DSR Forlag.

Eliassen, Sven. G, mfl. 2010. *Rød Herregård gjennom 300 år*. Oslo: Aschehoug.

Enerhaugen. U.å. "Ramme gård". <https://www.enerhaugen.com/pf/ramme-gard/>

Fagernes, Trond. 2021. «Jugendstil». *Store norske leksikon*. <https://snl.no/jugendstil>

Frydenlund, Bård. 2020. "Handelspatrisiatet". Norgeshistorie ved UiO. <https://www.norgeshistorie.no/grunnlov-og-ny-union/1341-handelspatrisiatet.html>

Institutt for landskapsarkitektur ved Norges miljø- og biovitenskapelige universitet. 2021. *Reguleringsplan for Fredrikshald brygge - Tyska*. Høringsuttalelse Institutt for landskapsarkitektur, ILA. Høringsuttalelse.

Johannessen, Arnulf. U.å. "Torderød gård". Moss Historielag. <https://www.mosshistorielag.no/artikler-samla-fra-strandsittaren/293-jeloy-torderod>

Larsen, Alisa. 2013. "The biodynamic farm - Forest and fjord". Foodstudio. <https://foodstudio.no/blog/column/ramme-gaard-the-biodynamic-farm-between-forest-and-fjord/>

Mardal, Magnus A. 2022. "Norsk historie fra 1815 til 1905". *Store norske leksikon*. https://snl.no/Norsk_historie_fra_1815_til_1905

Pedersen, Frøydis Oseberg. 2013. "Rød Herregård i Halden". Artikkel i: *Norsk havekunst under europeisk himmel* av Einar Sørensen. Oslo: Spartacus Forlag.

Ramme. U.å. "Havlystparken". <https://www.ramme.no/no/opplevelser/havlystparken/>

Ramme. U.å. "Kunsthottell med historisk sus". <https://www.ramme.no/no/hotell/>

Ramme. U.å. "Stedshistorie". <https://www.ramme.no/no/om-oss/>

Riksantikvaren. 2022. "Gamle hager". Bygg og bevar. <https://www.byggogbevar.no/pusse-opp/ute/artikler/gamle-hager>

Riksantikvaren. U.å. "Bogstad gård med husmannsplasser og kulturlandskap". <https://www.riksantikvaren.no/fredninger/bogstad-gard-med-husmannsplasser-og-kulturlandskap/>

Riksantikvaren. U.å. «Grøntanlegg: Kulturminner i vekst». <https://www.riksantikvaren.no/veileder/grontanlegg/>

Schnitler, Carl Wille. 1916. *Norske Haver XVIII. og XIX. aarhundrede*. Kristiania: Norsk folkemuseum.

Skard, Torfinn. 1963. *Hagebruk og gartneri i Norge : en historisk undersøkelse fram til omkring 1950*. Oslo: Universitetsforlaget.

Storsletten, Ola. 2021. «Nygotikk». Store norske leksikon. <https://snl.no/nygotikk>

ILLUSTRASJONSLISTE

Figur 1.3. Kartverket. 1760. «Smålenenes amt nr 58 øst: Carte over Situationen westen for Friderichsteens Fæstning langs med den svenske Grendse», håndtegnet av Scheel, Krogh og Oppen. Fra kartserien Amtskartsamling. <https://www.kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart/soketreff/mitt-kart?mapId=2459>

Figur 1.4. Kartverket. 1824. «Smålenenes amt nr 120: Situations Kaart over Terrainet om Fæstningen Fredrikssteen», tegnet av Balthazar Nicolai Garben. Fra kartserien Amtskartsamling. <https://www.kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart/soketreff/mitt-kart?mapId=2238>

Figur 1.5. Østfoldmuseene. 1856. «Kart over Rød herregård», ukjent kartograf. Fra De Ankerske Samlinger.

Figur 1.6. Røhne, Marius. 1916. «Oppmåling av Rød herregård». Fra *Norske haver XVIII. og XIX. aarhundrede* av Carl Wille Schnitler fra 1916.

Figur 1.7. Gedde, Mats Wiel. 1936. «Oppmåling av Rød herregård».

Figur 1.8. Norges miljø- og biovitenskapelige universitet. 1960-1961. «Registrering av Rød herregård», tegnet av Magne Bruun. Fra Magne Bruuns samling i Arkiv for norsk landskapsarkitektur.

Figur 1.9. Kristiansen, Vidar Krog. 2019. «Registrering av Rød herregård».

Figur 2.1. Østfoldmuseene. Ukjent år. *Portretter av Peter Martin Anker den eldre og Thrine Anker*. Ukjent fotograf.

Figur 2.2. Østfoldmuseene. Ukjent år. *Portretter av Peter Martin Anker den yngre og Borghild Anker*. Ukjent kunstner.

Figur 2.4. Schnitler, Carl Wille. 1910-1920. *Fotografi fra Rødsparken*. Riksantikvaren.

Figur 2.5. Lorentzen, Christian August. 1790-tallet. *Perspektiv av Rød herregård og Fredrikshald by*. Statens museum for kunst i København.

Figur 2.6/5.3. Magne Bruuns samling. Ca. 1915. *Fotografi av kjøkkenhagen*. Ukjent fotograf.

Figur 2.7. Widerøe. 1948. *Flyfoto av Rød herregård*. Magne Bruuns samling.

Figur 2.8. Kartverket. 1799. "Smålenenes amt nr 98 nord: Carte over Friderichsteens Fæstning (nord)", håndtegnet av Hans Frederick Tambs. Fra kartserien Amtskartsamling. <https://www.kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart/soketreff/mitt-kart?mapId=2514>

Figur 2.9. Grosch, Heinrich August. 1810. Perspektiv av Rød herregård. Maleri på døroverstykket i h. s. 68

vedhuset på Rød. Østfoldmuseene.

Figur 3.0/5.5. Østfoldmuseene. Ca. 1870. *Fotografi av hagesalongen på Rød*. Ukjent fotograf.

Figur 3.1. De Caus, Salomon. 1620. Skisse av demonterbart vinterhus, fra *Drivhuset i 1700-tallet* av Søren Cock-Clausen.

Figur 3.2. SCC. 1997. Rekonstruksjonsskisse av orangeri fra 1700-tallet, fra *Drivhuset i 1700-tallet* av Søren Cock-Clausen.

Figur 3.3. Liger. 1798. Skisse av halvtakshus fra 1700-tallet, fra *Drivhuset i 1700-tallet* av Søren Cock-Clausen.

Figur 3.4. SCC. 1996. Rekonstruksjonsskisse av solfangerhus fra 1700-tallet, fra *Drivhuset i 1700-tallet* av Søren Cock-Clausen.

Figur 3.5. Bailey, Liberty Hyde. 1898. Skisse av drivbenk fra 1800-tallet, fra *Garden-Making* av Liberty Hyde Bailey.

Figur 3.6. Court. 1750. Skisse av ferskenkasser fra 1700-tallet, fra *Drivhuset i 1700-tallet* av Søren Cock-Clausen.

Figur 3.7. Østfoldmuseene. 1907. *Fotografi av palmehusets interiør*. Ukjent fotograf.

Figur 3.8. Østfoldmuseene. Ca. 1890. *Fotografi av hovedfasaden med trær i pottes*. Ukjent fotograf.

Figur 3.9. Østfoldmuseene. Ca. 1910. *Fotografi av palmehusets interiør*. Ukjent fotografi.

Figur 4.1. Østfoldmuseene. Før 1900. *Fotografi av fasaden på Rød*. Ukjent fotograf.

Figur 4.2. Halden historiske samlinger. Ca. 1917. *Fotografi av drivhuset*. Ukjent fotograf.

Figur 4.4. Enger, Eivind. 1917. *Fotografi av roseparterret*. Magne Bruuns samling.

Figur 4.6. Enger, Eivind. 1917. *Fotografi av roseparterret*. Magne Bruuns samling.

Figur 4.7. Bruun, Magne. 1960. *Fotografi av roseparterret*. Magne Bruuns samling.

Figur 4.8. Halden historiske samlinger. Ca. 1930. *Flyfoto av Rød herregård*. Ukjent fotograf.

Figur 4.9/5.6. Aas, E. 1906. *Postkort fra Rød herregård*.

Figur 5.0. Enger, Eivind. 1917. *Fotografi av hasselgangen*. Magne Bruuns samling.

Figur 5.1. Bruun, Magne. 1960. *Fotografi av hasselgangen*. Magne Bruuns samling.

Figur 5.5. Nasjonalbiblioteket. Ca. 1920. *Fotografi av fasaden*. Ukjent fotograf.

Figur 5.8/6.0. Enger, Eivind. 1917. *Fotografi av tujaplennen*. Magne Bruuns samling.

Figur 5.8. Røhne, Marius. 1918. «Fremtidig plan for Rød herregård». Fra *Rød herregård gjennom 300 år* av Sven. G. Eliassen fra 2010.

Figur 5.9. Bruun, Magne. 1960. *Fotografi av tujaplennen*. Magne Bruuns samling.

Figur 6.6. Ramme gård. Ukjent år. *Dronebilde av Ramme gård*. Ukjent fotograf. <https://www.ramme.no/no>

Figur 6.8. Ramme gård. Ukjent år. *Bilde av havlystparken*. Ukjent fotograf. <https://www.ramme.no/no>

Figur 7.0. Abdul-Jauwad, Bandar. Ukjent år. *Bilde av hønene på Ramme gård*. <https://foodstudio.no/blog/column/ramme-gaard-the-biodynamic-farm-between-forest-and-fjord/>

Figur 7.1. Abdul-Jauwad, Bandar. Ukjent år. *Bilde av hestene på Ramme gård*. <https://foodstudio.no/blog/column/ramme-gaard-the-biodynamic-farm-between-forest-and-fjord/>

Figur 7.2. Abdul-Jauwad, Bandar. Ukjent år. *Bilde av drivhusene på Ramme gård*. <https://foodstudio.no/blog/column/ramme-gaard-the-biodynamic-farm-between-forest-and-fjord/>

Figur 7.3. Ramme gård. Ukjent år. *Bilde av kafédrivhuset*. <https://www.classicnorway.no/hotell/ramme-fjordhotell/restaurant/>

Figur 7.4. Ramme gård. Ukjent år. *Bilde av gårdsbutikken*. <https://www.classicnorway.no/hotell/ramme-fjordhotell/restaurant/>

Figur 7.5. Arkitektene AS. Ukjent år. *Bilde av drivhuskomplekset på Ramme gård*. <http://www.arkitekteneas.no/nybygg-1/ramme-grd-universet>

Figur 7.6. Ramme gård. Ukjent år. *Bilde av selskapslokalet*. <https://www.classicnorway.no/hotell/ramme-fjordhotell/restaurant/>

Figur 7.7. Arkitektene AS. Ukjent år. *Snitt av drivhuset*. <http://www.arkitekteneas.no/nybygg-1/ramme-grd-universet>

Figur 7.8. Arkitekturopprøret. 2022. *Bilde av Ramme fjordhotell*. <https://www.arkitekturopprøret.no/2022/pris/>